

Ontgonnen verleden

Regiobeschrijvingen provincie Zuid-Limburg

Adriaan Haartsen

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

Directie Kennis, juni 2009

© 2009 Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Rapport DK nr. 2009/dk116-L
Ede, 2009

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij de directie Kennis onder vermelding van code 2009/dk116-L en het aantal exemplaren.

Oplage	50 exemplaren
Auteur	Bureau Lantschap
Samenstelling	Eduard van Beusekom, Bart Looise, Annette Gravendeel, Janny Beumer
Ontwerp omslag	Cor Krufft
Druk	Ministerie van LNV, directie IFZ/Bedrijfsuitgeverij
Productie	Directie Kennis Bedrijfsvoering/Publicatiezaken Bezoekadres : Horapark, Bennekomseweg 41 Postadres : Postbus 482, 6710 BL Ede Telefoon : 0318 822500 Fax : 0318 822550 E-mail : DKinfobalie@minlnv.nl

Voorwoord

In de deelrapporten van de studie Ontgonnen Verleden dwaalt u door de historisch-geografische catacomben van de twaalf provincies in Nederland. Dat klinkt duister en kil en riekt naar spinnenwebben en vochtig beschimmelde hoekjes. Maar dat pakt anders uit.

Deze uitgave, samengesteld uit twaalf delen, biedt de meer dan gemiddeld geïnteresseerde, verhelderende kaartjes, duidelijke teksten en foto's van de historisch-geografische regio's van Nederland. Zo geeft het een compleet beeld van Nederland anno toen, nu en de tijd die daar tussen zit.

De hoofdstukken over de deelgebieden/regio's schetsen in het kort een karakteristiek per gebied. De cultuurhistorische blikvangers worden gepresenteerd. Voor de fijnproevers volgt hierna een nadere uiteenzetting. De ontwikkeling van het landschap, de bodem en het reliëf, en de bewoningsgeschiedenis worden in beeld gebracht. Het gaat over de ligging van dorpen en steden, de verkavelingsvormen in het agrarisch land, de loop van wegen, kanalen en spoorlijnen, dijkenpatronen, waterlopen, defensielinies met fortificaties. Opvallend is het grote aantal landgoederen, buitenplaatsen en kastelen in Nederland. Een veelheid komt aan bod. Er wordt stil gestaan bij: waarom dààr, waarom is het juist op die plaats ontstaan?

Het verleden wordt ontgonnen; u reist mee over heuvels, langs rivierenbeddingen, door polders, over boerenland en stadjes. Na bestudering bent u duizenden, ontdekkingen, avonturen, afgravingen en ontginningen rijker. Deze kennis van ons cultureel erfgoed maakt deel uit van het digitaal kennissysteem Cultgis onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie afgekort KICH. Hierin is naast de historische geografie, de historische bouwkunst en de archeologie ontsloten. Zie hiervoor de website www.kich.nl.

Namens alle werkers aan deze regiorapporten over de historische geografie in Nederland en breder met het geografisch-informatiesysteem Cultgis/KICH wens ik het gebruik hiervan in uw werk van harte toe.

DE DIRECTEUR DIRECTIE KENNIS
Dr. J.A. Hoekstra

Historisch Geografische Regio's in Limburg

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 Regio 80: Peel	9
1.1 Ligging	9
1.2 Karakteristiek	9
1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	10
1.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	12
1.5 Specifieke thema's	17
1.6 Historisch-geografische elementen en structuren	19
1.7 Literatuur	21
2 Regio 81: Maasvallei	23
2.1 Ligging	23
2.2 Karakteristiek	23
2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	24
2.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	26
2.5 Specifieke thema's	28
2.6 Historisch-geografische elementen en structuren	34
2.7 Literatuur	41
3 Regio 82: Zuid-Limburg	45
3.1 Ligging	45
3.2 Karakteristiek	45
3.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	46
3.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	47
3.5 Specifieke thema's	50
3.6 Historisch-geografische elementen en structuren	62
3.7 Literatuur	74

Inleiding

Is een schurveling een met uitsterven bedreigde vlindersoort, een houtwal die een haaiemeet omgeeft, of is het wellicht een pingoruïne? Waar werd zout gewonnen en wat heeft dit met turf te maken? Is moertering gevaarlijk? Hoe zit het met het verhaal van de bedijkingen in de kuststreken en het rivierengebied en wat betekent dit voor het aanzien van de regio's?

Als we om ons heen kijken ontdekken we overal sporen van de wordingsgeschiedenis van Nederland. Vaak weten we er in de praktijk niet goed raad mee. Ontgonnen Verleden beantwoordt uw vragen over de bewoningsgeschiedenis. Het is een digitaal informatiesysteem met de werknaam 'Cultgis'. Het vertelt hoe mensen leefden en hoe zij hun omgeving vormgaven. Het maakt het landschap leesbaar als een spannend boek. Ontgonnen verleden levert de bouwstenen voor de biografie van het rijke Nederlandse cultuurlandschap. Deze twaalf rapporten vormen hiervan een onderdeel.

Het geografische informatiesysteem Cultgis van het ministerie van LNV ontsluit cultuurhistorische kennis en maakt het verleden beleefbaar. Cultgis bevat belangrijke informatie voor nieuwe ruimtelijke ontwerpen en schetst de samenhang tussen patronen en structuren. Het biedt informatie op verschillende niveaus. De regiokaart is hiervan één zo'n informatieniveau. Cultgis beschrijft per regio de bewoningsgeschiedenis en de specifieke kenmerken van het cultuurlandschap. De structuur van het Cultgissysteem kent een getrapte opbouw in een geografische informatie systeem (GIS). De opbouw begint met een globale karakteristiek over de historische geografie op nationaal niveau. De beschrijvingen van landschapstypen en deellandschappen gaan over in meer concrete beschrijvingen zoals deze provinciale rapporten. Een selectie van de zogenaamde historisch geografische aandachtgebieden, die van nationale betekenis worden geacht, bevinden zich op het niveau daaronder. Op het laagste niveau treffen we concrete elementen en patronen.

Het Cultgissysteem is ontwikkeld in het monitoringprogramma Meetnet Landschap (traject 1992 – 2006). Het is ook een onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie. Het cultgis databestand is IMKICH conform (GML-standaard) en daardoor geschikt voor uitwisseling in een NEN3610 omgeving zoals inmiddels standaard in de Ruimtelijke Ordening (DURP).

De kennisinfrastructuur Cultuurhistorie (KICH) met de website www.kich.nl biedt verschillende partijen – zoals het ministerie van LNV en de rijksdienst cultureel erfgoed (voorheen RACM) van het ministerie van OCW - een platform voor het uitwisselen van de diverse databestanden. Het drieluik historische geografie, historische bouwkunst en archeologie staat hierin centraal. Er ligt een uitnodiging aan andere partijen zoals provincies, gemeenten en maatschappelijke organisaties om zich aan te sluiten en zo samen te werken aan een robuuste en levende datastructuur voor de cultuurhistorie.

Samen met aardkundige waarden vormen cultuurhistorische elementen en patronen, structuren en ensembles hiervan in het Nederlandse cultuurlandschap het fysieke erfgoed van ons land. Deze aspecten spelen een belangrijke rol voor de ruimtelijke kwaliteit en de belevingswaarde van Nederland.

1 Regio 80: Peel

Boerderij in de Pastoor Jacobspeel, een ontginning uit het begin van de twintigste eeuw.

1.1 Ligging

Het gebied Peel omvat de voormalige woeste gronden van de Peel, die als een groot, aaneengesloten complex het hart van het gebied vormen, en de omliggende dorpen en buurtschappen die gebruik maakten van deze gronden.

1.2 Karakteristiek

Het deelgebied bestaat uit een kern waar vroeger het uitgestrekte, 30.000 hectare grote veenmoeras van de Peel lag. Lange tijd vormde dit ondoordringbare veengebied een barrière tussen de Kempen en de Meierij van Den Bosch aan de westkant en de dorpen van de Maasvallei in het oosten. Rondom de Peel vinden we een ring van dorpen die al in de Middeleeuwen zijn ontstaan. Het waren agrarische dorpen, met grote akkercomplexen en vrij weinig weilanden, die de randen van de Peel gebruikten om hun vee te weiden, om er strooisel te winnen voor de potstallen en om er, op bescheiden schaal, turf te steken. In de loop van de afgelopen 1000 jaar werd er vanuit deze dorpen steeds verder geknabbeld aan de randen van het veen.

Dit proces raakte in een stroomversnelling door de systematische, grootschalige veenwinning die inzette nadat de gebroeders Van der Griendt de exploitatie van het veen ter hand gingen nemen. In 1853 zetten zij een onderneming op de Maatschappij Helenaveen, aan het eind van de eeuw gevolgd door de Maatschappij Griendtsveen en het Gemeentelijk Veenbedrijf van Deurne. De vervening werd in de hand gewerkt doordat de aanleg van kanalen en spoorwegen een efficiënte afvoer van de turf

mogelijk maakten. De activiteiten hadden tot gevolg dat centraal in het Peelgebied dorpen ontstonden, zoals Helenaveen in het Brabantse en Griendtsveen en IJsselsteyn in het Limburgse deel. Ook kleinere ondernemers gingen zich met de turfgraverij bezighouden. Het resultaat was dat het veen in bijna een eeuw vrijwel geheel werd afgegraven. Kleine restanten zijn thans in beheer als natuurgebied. De vrijkomende grond werd geschikt gemaakt voor de landbouw. Hierbij speelde het gebruik van kunstmest, vanaf het einde van de 19^e eeuw, een belangrijke rol. Behalve in landbouwgrond werden delen van het voormalige veengebied omgezet in bossen, voor een deel productiebossen om stouthout te produceren voor de Limburgse kolenmijnen. Nog in de jaren '60 van de vorige eeuw zijn heidevelden in landbouwgrond omgezet.

Met het in cultuur nemen van deze 'woeste gronden' werd ook de waterhuishouding steeds verder gereguleerd. Vroeger werkte het Peelgebied als een grote spons, waar het neerslagwater opgeslagen werd in het enorme moeras en heel geleidelijk, via de beekjes die in het veen ontsprongen, werd afgevoerd naar de Maas via beken als de Tungelroysche Beek. Door de vervening en de ontginning verdween deze sponswerking en moesten er voorzieningen worden getroffen om het overtollige neerslagwater adequaat af te voeren. Bestaande beken werden rechtgetrokken en nieuwe waterlopen werden gegraven.

Cultuurhistorische blikvangers

- de jonge ontginningen met de jonge ontginningsdorpen
- turfwinning
- de veenkolonie Griendtsveen
- modelontginningsdorp Ysselsteyn
- Peelbanen, vaarten en wijken
- het Grand Canal du Nord: de Noordervaart
- Middeleeuwse dorpen op de hogere zandruggen
- de uitgestrekte bossen op de vroegere heidevelden.

1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

Het natuurlijke landschap van het deelgebied Peel is voor het belangrijkste deel gevormd in de twee meest recente geologische perioden, die samen een periode beslaan van tweeënehalf miljoen jaar. De oudste van deze perioden, het Pleistoceen, duurde het langst. Het was de tijd waarin ijstijden en warmere perioden elkaar afwisselden. In grote delen van Limburg is toen door de Maas zand, grind en leem afgezet. Door tektonische bewegingen langs de breuken van de Peelhorst en de Slenk van Venlo schoof de Maas zo'n 400.000 jaar geleden naar het oosten en kwam ongeveer op haar huidige plek te liggen.

Tektoniek

Dwars door de regio loopt een aantal zuidoost-noordwest georiënteerde breuklijnen. Aan weerszijden van dergelijke breuklijnen beweegt de aardkorst met een andere snelheid of in een andere richting, waardoor gebieden omhoog komen (horsten) of dalen (slenken). De belangrijkste breuklijn door de regio is de Peelrandbreuk, die de grens vormt tussen de Peelhorst en de Centrale Slenk. Het gedeelte waar de Peel ligt (de Peelhorst) is in de loop van de tijden omhoog gekomen. Ten oosten en ten westen daarvan liggen slenken. Zo ligt ten oosten van de Peelhorst de Slenk van Venlo. De breuk die hiervan de begrenzing vormt is in het terrein niet te zien. De slenk is weliswaar in de loop der tijden behoorlijk gedaald, maar de Maas heeft in de laagte afzettingen neergelegd die het hoogteverschil grotendeels hebben weggewerkt.

Ten westen van de Peel ligt de Peelrandbreuk, die de grens vormt tussen de Peelhorst en de Centrale Slenk. De Peelrandbreuk is op sommige plaatsen in het terrein te zien. Het merkwaardige feit heeft zich voorgedaan dat de gronden ten oosten van de breuk, op de hoger gelegen Peelhorst dus, natter waren dan die ten westen ervan. Dit komt doordat de breukzone zelf vrij ondoorlatend is. Door de bewegingen van aardlagen

langs het breukvlak zijn lemige en kleiige afzettingen als het ware uitgesmeerd over het breukvlak. Hierdoor zijn oost-west gerichte grondwaterbewegingen nauwelijks mogelijk. De lagen aan de oostkant van de breuk hellen af in westelijke richting. Het water stroomt dus ondergronds naar het westen en komt dan bij de Peelrandbreuk, waar het niet verder kan. Het gevolg is dat er in de zone oostelijk van de breuk een sterke kwel optreedt en de gronden vanouds heel nat waren. Ten westen van de breuk trad veel minder kwel op en waren de gronden, hoewel lager gelegen, veel droger. Het fenomeen van de kwel door opstuwning langs de breuk wordt wijst genoemd. We spreken hier dan ook van wijstverschijnselen. Overigens is het zo dat de kwel in de zone langs de breuk niet overal even sterk was. Er waren tal van relatief kleine gebieden waar een sterke kwel optrad; op andere plaatsen was niet of in veel mindere mate sprake van dit verschijnsel. Door ingrepen in de waterhuishouding in de tweede helft van de vorige eeuw manifesteren de wijstverschijnselen zich tegenwoordig veel minder duidelijk dan vroeger het geval was.

Gedurende de laatste ijstijd was ons land niet bedekt met landijs. Welk heerste er in de koudere perioden een toendraklimaat. Vegetatie was er niet of nauwelijks. Door de wind werd een laag dekzand afgezet, dat hier en daar in de vorm van duinen of dekzandruggen werd neergelegd. Elders ontstonden laagten doordat het zand werd uitgeblazen. Het resultaat was een golvend zandlandschap met lage dekzandruggen en lager gelegen delen. Aan de randen, met name op de flank van het Maasdal, ontstonden kleine smeltwaterdalen.

1.3.1 Holocene

Ongeveer tienduizend jaar geleden kwam een einde aan de laatste ijstijd. De temperatuur steeg en al spoedig veranderde de open, vrijwel boomloze vlakte zich in een gesloten bos. Op plaatsen met een slechte afwatering op de Peelhorst begonnen zich moerassen te ontwikkelen waarin veenvorming plaatsvond. Deze moerassen breidden zich in de loop der eeuwen over grote oppervlakten uit en leidden uiteindelijk tot het uitgebreide hoogveengebied van de Peel. Het veengebied van de Peel besloeg voor de grootscheepse veenontginningen een oppervlakte van meer dan 30.000 ha. Een klein deel hiervan is bewaard gebleven en wordt nu beheerd als natuurgebied, namelijk de Mariapeel en de Groote Peel. Bodemkundigen hebben ontdekt dat de dikke veenlagen niet allemaal van dezelfde samenstelling zijn. Dit komt omdat de milieuomstandigheden tijdens het eeuwenlange proces van veenvorming veranderen. In het begin van het Holoceen bestond het gebied van de Peel uit een zwak golvend dekzandgebied met hier en daar ondiepe meertjes. Vanuit deze meertjes is de veenvorming begonnen. Kort gezegd komt de ontwikkeling van een ondiepe plas tot een hoogveen op het volgende neer. In ondiepe meertjes kan riet gaan groeien. Riet produceert jaarlijks een grote hoeveelheid dode plantenresten. Na verloop van tijd ontstaat er een dikke laag halfverteerde plantenresten: rietveen. Op plaatsen waar het water ondieper is ontstaat een vegetatie met tal van zeggesoorten. Op den duur komt hier zeggeveen tot ontwikkeling. De veenlaag wordt dikker en dikker en aan het oppervlak komen

Niet alle veen is vergraven in de Peel, er zijn grote stukken die niet vergraven zijn of waar de veenwinning in een bepaald stadium is blijven steken.

nattere en drogere plekken voor. Op de droge plaatsen kunnen bomen ontkiemen. Als de bodem voedselarm is zullen dat over het algemeen vooral berken zijn, op voedselrijkere plaatsen doen elzen het beter. De dode bomen zorgen voor een laag bosveen. Het totale veenpakket kan zo dik worden dat er gebieden zijn die geïsoleerd raken van het voedselrijke rivierwater. De planten zijn dan voor hun voedingsstoffen alleen op het regenwater aangewezen. Onder dergelijke voedselarme omstandigheden kunnen maar weinig planten groeien. Planten die optimaal aan deze extreme situaties zijn aangepast zijn de verschillende soorten veenmossen. Het zijn planten die in hoogvenen voorkomen en daar dikke veenpakketten kunnen vormen.

Maar het veen groeide niet alleen in de hoogte. Aan de randen van het veenmoeras werd het steeds natter, zodat de veenvorming ook daar kon plaatsvinden. Op deze manier breidden de aanvankelijk geïsoleerde veentjes zich steeds verder uit tot ze uiteindelijk contact met elkaar kregen en grote oppervlakten met veen bedekt werden. Soms verdwenen hele bossen onder het veen, doordat het milieu voor de bomen te nat en te zuur werd. De resten van deze bomen (kienhout wordt het genoemd) zijn terug te vinden in de onderste veenlagen.

Uiteindelijk breidde het veenmoeras, dat zijn oorsprong had op de Peelhorst, zich uit tot in de Centrale Slenk. Het kreeg uiteindelijk een omvang van ruim 30.000 ha. Het veen heeft kunnen ontwikkelen tot de mens het ging ontwateren en delen van het veen afgroef ten behoeve van de turfwinning. Langs de randen van het uitgestrekte veenmoeras waren de hogere delen begroeid met eiken-berkenbos, in de lagere delen kon men elzenbroek en - langs de beekdalen – elzen-essenbos aantreffen.

1.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

1.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

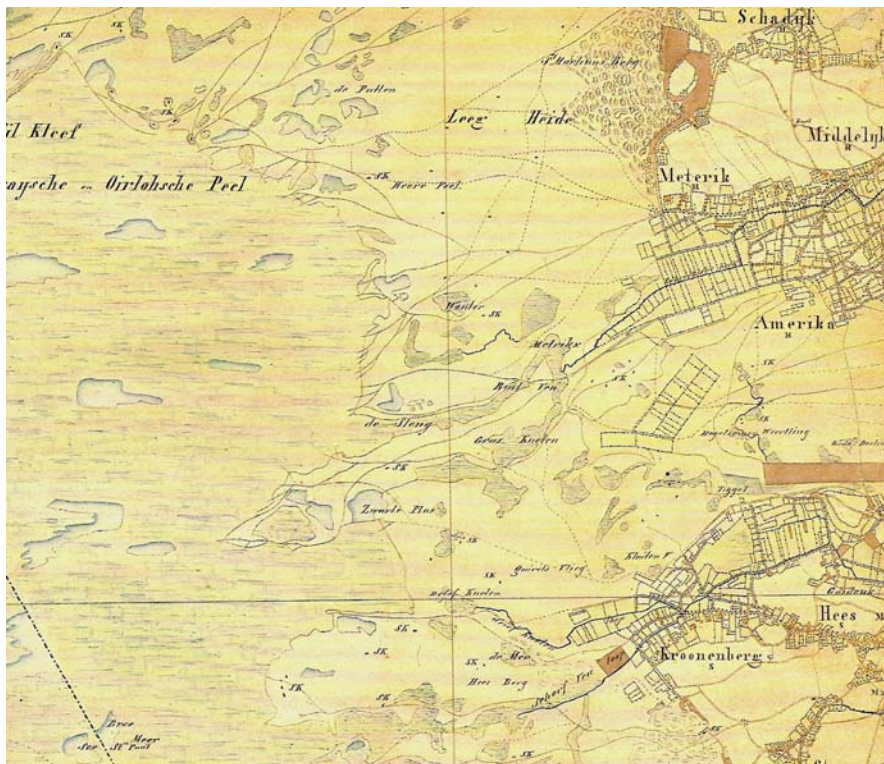
Het veengebied van de Peel is lange tijd onaantrekkelijk geweest voor bewoning. Archeologische vondsten in het deelgebied zijn voornamelijk gedaan op de overgang naar het dekzandgebied. Op verschillende plaatsen zijn werktuigen gevonden van mensen die in de laatste delen van het Pleistoceen en de daarop volgende perioden van het Holoceen in het gebied hebben verbleven. Het betreft jagers-verzamelaars uit de Oude Steentijd en de Midden Steentijd. Uit opgravingen blijkt dat de omgeving van Meijel een populair jachtgebied was. Ook bij Ospel en Venray zijn vuurstenen bijlen gevonden. Door het zich steeds verder uitbreidende veengebied werden de omstandigheden voor bewoning steeds ongunstiger en gedurende lange tijd was de regio vrijwel onbewoond.

1.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Door het uitdijende veengebied waren de mogelijkheden voor bewoning in het Peelgebied gering. Bewoning vond plaats op enige afstand van het veen. In de Middeleeuwen werd de Peel omringd door een krans van dorpen, zoals – aan Limburgse zijde - Weert, Nederweert, Venray, Stramproy, Horst, Heythuysen en Helden. Meijel was ontstaan op een hogere zandrug tussen de Noordelijke en Zuidelijke Peel.

Het middeleeuwse cultuurlandschap aan de randen van de Peel bestond uit akkerlanden en graslanden rondom de oude dorpen. De akkers lagen over het algemeen op de hogere, goed ontwaterde, delen van de beekdalhellingen. Er waren zowel individuele kamptginnings, oorspronkelijk omgeven door houtwallen of heggen, als aaneengesloten open akkercomplexen of velden. De velden werden door zandpaden gesplitst in kleinere onderdelen, die op hun beurt gewoonlijk een strookvormige verkaveling kenden. De graslanden bevonden zich hoofdzakelijk in de beekdalen. De natste delen van de graslanden werden benut als hooiland, terwijl de beter ontwaterde graslanden dienst deden als weidegrond. De niet ontgonnen, woeste gronden werden extensief gebruikt. Zo werd in de bossen gejaagd en vee geweid en deed het hout dienst als bouw materiaal en brandstof. Ten behoeve van de

brandstofvoorziening werd ook op kleine schaal turf afgegraven in de veengebieden. Voorts werden bos- en heideplaggen ('vlincken') gestoken waarmee de vruchtbaarheid van de akkerlanden op peil werd gehouden.

In 1850, zoals op de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederland te zien is, waren grote delen van de Peel nog niet ontgonnen. Aan de randen liggen heideontginningen als Amerika en Kroonenburg.

In de zandgebieden van Noord- en Midden-Limburg was het moeilijk boeren. Het grootste probleem, voordat de kunstmest zijn intrede deed, was het gebrek aan mest. Rogge wil best groeien op zandgrond, maar als je een flinke opbrengst wil hebben moet er bemest worden. Aardappelen, die in de 18^e eeuw hun intrede deden in de bedrijfsvoering, hadden nog meer mest nodig. Waar moest men in die tijd de voedingsstoffen vandaan halen om de akkers te bemesten? Lange tijd kwamen die van de eigen dieren op het bedrijf. Dit betekende dat er een delicaat evenwicht was tussen de hoeveelheid bouwland, de hoeveelheid grasland (weiland en hooiland) en het areaal heide. De heide was belangrijk in het systeem. In de eerste plaats omdat men er de schapen liet grazen. 's Nachts werden de schapen in een omheinde ruimte opgesloten, en de mest die ze produceerden werd vermengd met heideplaggen en strooisel. Zo vormde zich een dikke laag mest, die in het voorjaar naar de akkers op de es werd gebracht, daar werd uitgespreid en door de bodem gewerkt werd. Niet alle boeren in het zandgebied hadden echter schapen. De meeste mest werd geproduceerd door koeien, waarvoor een speciaal potstalsysteem was ontwikkeld. De koeien werden zoveel mogelijk op stal gehouden. Een of twee keer per dag mochten ze eruit om te grazen op de graslanden of op de al geogoste akkers.

Tot 1850 was het overgrote deel van de Peel nog ongecultiveerd. De Noordelijke Peel bestond nog voor tweederde uit woeste grond (heide en veen) en de Zuidelijke Peel voor bijna de helft. Behalve plaggen en brandstof leverden de woeste gronden nog enkele andere producten. De heidestruiken werden gebruikt voor het maken van bezems en borstels. En er werden volop bijen gehouden op de heide. Maar de belangrijkste functie van de heidevelden was het leveren van plaggen voor het gebruik in de potstal. Tot dit landbouwsysteem door de komst van kunstmest en afval uit de steden in enkele decennia, rond de vorige eeuwwisseling, danig veranderde. De gemeenschappelijke heidevelden werden verkocht, nieuwe boerderijen werden gebouwd en een deel van de heidevelden veranderde in landbouwgrond en bos.

Turfwinning

In eerste instantie vond kleinschalige turfwinning plaats, die bedoeld was voor eigen gebruik. Deze kleine, individuele turfgraverijen vonden vooral plaats langs de randen van de hoogveengebieden en in kleine geïsoleerd liggende veentjes. De veenputjes of boerenkuilen waren het resultaat van één dag werk. Je moest wel minstens met zijn tweeën zijn: een om te graven en de ander om de turf aan te pakken en op te stapelen, en om af en toe het water uit de put te hozen. Als je de volgende dag terug kwam was de put helemaal vol water gelopen en kon je beter met een nieuwe put beginnen. Het bereiden van turf was zwaar werk. Zoals gezegd moest men minstens met twee man aan de slag, maar vaker kwam het voor dat er meerdere lieden aan het werk waren in de turfkuil. De manier van verwerken hing sterk af van het grondwater en de plek waar het veen werd gewonnen. Meestal werd de bovenste laag van het veen verwijderd, omdat dit de minst compacte was en er soms ook nog zand was bijgemengd. Daarna werden de turven gestoken en naast de put te drogen gelegd. Eerst in kleinere stapels, daarna in grotere meilers waarin de turven 'hol' waren opgetast zodat de wind door de stapels turven kon blazen en er behalve door de zon ook uitdroging door de lucht kon plaatsvinden. Na verloop van enkele weken, afhankelijk van het weer natuurlijk, was de turf droog genoeg geworden om binnengehaald te worden. Vaak ook werden de stapels afgedekt en haalde men de turf pas in de loop van de winter op. In de beekdalen en andere natte terreinen gebeurde het anders. Dit waren terreinen die als hooiland of weiland in gebruik waren geweest. Eerst werd de bovenlaag verwijderd en opzij gezet (of in de kuil van het jaar daarvoor gedeponneerd). Deze laag was meestal enkele decimeters dik, pas daarna kwam men op de betere veenlagen. Waar mogelijk werden ook hier direct de turven op de vereiste maten gestoken en buiten de kuil te drogen gelegd. Vaak echter moest er een tussenstap worden gezet omdat het veen te nat of te onregelmatig van structuur was. In die gevallen werd het veen uit de put geschept en op een vlak stuk naast de kuil gelegd.

Commerciële turfwinning werd pas lucratief bij een goede ontsluiting van het gebied door kanalen of, later, spoorlijnen. Het Limburgse Peelgebied had geen aansluiting op waterwegen en het transport van de turf kon daarom alleen plaatsvinden over veenbanen of peelbanen. Dergelijke banen ontstonden doordat twee parallelle sloten het veen in werden gegraven met tussen de twee sloten een strook land die voor paard en wagen begaanbaar was. De aan weerszijden van de baan gegraven turf werd over deze strook land afgevoerd. Zo ontstond een landschap van kleinschalige, enigszins planmatige afgraving in boerenkuilen met veenbanen, hetgeen nog zichtbaar is in het Natuurreservaat Mariapeel en het Nationaal Park Groote Peel. De peelbanen, de ontsluitingswegen van de vroegere turfwinning, lagen altijd loodrecht op de hoogtelijnen, waardoor het nog bestaande patroon van wegen inzicht geeft in het vroeger reliëf van het hoogveengebied.

In de 19^e eeuw werd grootschalige commerciële turfwinning mogelijk in de Peel dankzij de aanleg van kanalen. In 1822-26 liet Koning Willem I de Zuid-Willemsvaart, waarbij gebruik werd gemaakt van de reeds aangelegde Noordervaart, een kanaal waaraan al in de tijd van Napoleon was begonnen. Het Grand Canal du Nord werd dit toen genoemd, en het was de bedoeling een verbinding tussen de Rijn en de Schelde te maken. Dit kanaal is niet helemaal voltooid, maar delen van het tracé konden wel gebruikt worden voor de openlegging van het moeilijk bereikbare gebied van de Peel. In 1853 werd de vaart doorgetrokken tot Beringe en bevaarbaar gemaakt. Dit was het startsein voor de gebroeders Van der Griendt voor het vervenen van een gebied in de Brabantse gemeente Deurne. Er werd een kanaal in zuidelijke richting gegraven (de Helenavaart) om de turf via de Noordervaart en de Zuid-Willemsvaart te transporteren. De Helenavaart was tegen het einde van 1853 al vrijwel voltooid en twee jaar later was de vervening in volle gang. De familie was tevens medeverantwoordelijk voor de aanleg van de spoorlijn Helmond-Venlo in 1865-66.

Vanaf 1876 was er nog een speler op de markt, het Gemeentelijke Veenbedrijf van Deurne, met het gevolg dat de familie Van der Griendt haar bezigheden verplaatste naar het oosten. In 1885 werd de maatschappij Griendtsveen opgericht, die zich

vooral richtte op de turfwinning in het Limburgse deel van de Peel. De verveening werd zeer systematisch aangepakt. Het hoofdkanaal werd elk jaar verlengd en de zijkanalen (de wijken) werden volgens een nieuw drietand- of gaffel-systeem gegraven. Op die manier kon de turf en het turfstrooisel snel worden afgevoerd en verliep de afwatering zonder veel problemen. Aan de spoorlijn Helmond-Venlo werd de goederenhalte Griendtsveen gebouwd voor de afvoer van turfstrooisel. Nabij de turfstrooiselfabriek stichtte de familie tussen 1897 en 1905 de tuinstadachtige veenkolonie Griendtsveen. Rond 1915 was de turfwinning in dit deel van de regio over haar hoogtepunt heen.

Op de chromotopografische kaart van 1894 is het begin van de systematische verveening van het Limburgse deel van de Peel te zien. Mooi te zien zijn de drietandswijken van Helnaveen.

Vanaf 1860 werd ook in de omgeving van Ospel veen ontgonnen. In de Grootte of Ospelse Peel resteren nog turfgaten, veenbanen en open water. In andere delen van het hogere Peelgebied vond veenontginning pas na 1910 plaats. In de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw kwam een einde aan de grootscheepse verveening van de Peel. Turf had het definitief verloren van steenkool. Desalniettemin kwamen er na de Eerste Wereldoorlog nog enkele grootschalige ontginningen voor, die deels als werkgelegenheidsprojecten dienden. Zo werd in 1920 het modeldorp Ysselsteyn gesticht. Het laatste gestichte Peeldorp is Vredepeel (1955).

De veengronden die nog niet waren verveend werden extensief gebruikt om schapen te weiden of om boekweit te verbouwen. De bovenste laag van het veen werd in brand gestoken en in de overblijvende aslaag werd boekweit gezaaid. Enkele forse veencomplexen zijn bewaard gebleven en worden nu als natuurgebied beheerd.

Jonge ontginningen in de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw

De grond waar het veen was verwijderd werd geschikt gemaakt als bos of landbouwgrond. Grote plantages met naaldhout werden omstreeks de vorige eeuwwisseling ingericht. Er was in die tijd veel hout nodig voor de winning van een andere brandstof: de steenkool. Het hout werd gebruikt om de mijngangen te stutten. In andere delen van de Peel waar grootschalige veenwinning plaats vond zijn de afgeveende gronden omgezet in landbouwgrond. De onderste veenlaag, die door de bijmenging van zand niet geschikt was als brandstof, werd losgespit en vermengd met de bolster of bonkaarde, de bovenste laag van het veen. Deze bolster was door zijn weinig compacte structuur evenmin geschikt voor turf. De gronden die op deze wijze

ontstonden noemen we dalgrond. De omvorming tot landbouwgrond was in het belang van zowel de ondernemer als van de vaste groep arbeiders. De ondernemer kon de grond aan de arbeiders verpachten en de arbeiders hadden ook buiten het vrij korte turfseizoen (grofweg van april tot september) inkomsten uit werk. De bemesting van de dalgronden vond plaats met huisvuil uit Den Bosch en Maastricht, dat de turfschepen als retourvracht meenamen. Tarwe, rogge, klaver en vlas werden verbouwd. Een onafzienbare veenvlakte maakte in een eeuw tijd plaats voor een bijna even wijds jong ontginningslandschap: grote open ruimtes, slechts hier en daar onderbroken door een ijl bewoningslint of losstaande boerderijen.

Aan de randen van het hoogveen lagen uitgestrekte heidevelden, die gebruikt werden voor bijenteelt, doch vooral voor het houden van schapen. Venray had een internationale schapenhandel, die zijn grootste bloei tussen 1850 en 1870 beleefde. Omstreeks 1880 was er een crisis in de schapenhouderij door de goedkope import van wol uit Australië en Nieuw-Zeeland. Bovendien verloor de heide in die tijd zijn betekenis voor het boerenbedrijf door de kunstmest. Vanaf circa 1880 werden delen van de heidevelden verkocht aan particulieren, die de woeste gronden ontgonnen. Bij deze ontginningen speelde de in 1888 opgerichte Heidemaatschappij een belangrijke rol. Vaak waren eerdere pogingen tot ontginning op een mislukking uitgelopen, omdat de slechte afwatering (en de gedaalde landbouwprijzen omstreeks 1880) een rendabele exploitatie hadden bemoeilijkt. Bij de ontginningen waarbij de Heidemaatschappij was betrokken werd eerst de hoogteligging en de bodemgesteldheid bestudeerd voordat men tot de werkzaamheden overging. Er werden ontwateringsloten gegraven en wegen aangelegd, de bodem werd bewerkt, waarbij oerbanken werden gebroken. Vooral deze aandacht voor de ontwatering en de bodembewerking weken af van de tot die tijd gangbare praktijk. Vervolgens werden de percelen ingeplant met bos of – in de jaren '20 en '30 – gereed gemaakt als landbouwgrond. Voor de bospercelen gebruikte men een- of tweejarige boompjes, grotendeels grove den. De productiebossen dienden onder meer om stuthout te produceren voor de Limburgse kolenmijnen. Langs de randen van de percelen en langs de wegen werden loofbomen geplant, meestal berk. In de percelen zelf werden dennen gezaaid, waarna na acht à tien jaar een dunning werd uitgevoerd. Vervolgens werd er om de twee of drie jaar gedund. Bij elke dunning werd het bos geschoond en het strooisel verwijderd.

1.4.3 Recente ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog is een verdere schaalvergroting in de landbouw opgetreden. De kleine gemengde bedrijven konden uiteindelijk niet overleven. Ontmenging van de gemengde bedrijfsvorm, specialisatie in melkveehouderij, kippen- en varkensfokkerij en vergroting van de bedrijven was het antwoord van de boerenbedrijven op de schaalvergroting die zich in het hele land in de landbouwsector voordeed. De bedrijfsvoering raakte steeds meer los van de grond, extra veevoer werd van elders aangevoerd. De resterende grond kwam grotendeels in dienst te staan van de veehouderij; traditionele landbouwgewassen verdwenen uit het bouwplan om plaats te maken voor 'nieuwe' producten als maïs. Grote delen van het agrarische landschap werden opnieuw ingericht en vormgegeven in het kader van ruilverkavelingen. De smalle, vaak strookvormige percelen werden vervangen door grotere blokvormige kavels; de verspreid gelegen percelen van de boeren werden geconcentreerd. Nieuwe boerderijen werden gebouwd op plaatsen waar tot dan nooit boerderijen hadden gestaan. Ter verbetering van de afwatering zijn de meeste beken in de loop der tijd gekanaliseerd.

De schaalvergroting ging ten koste van de fijnmazige structuur van elzensingels die het landschap in de beekdalen tenminste 200 jaar hadden bepaald. De visueel-ruimtelijke verschillen tussen de oude bouwlanden op de uitgestrekte open akkercomplexen en het grasland verdwenen vrijwel geheel. De laaggelegen graslandgebieden werden even open als de akkercomplexen. Ook in het bodemgebruik verdwenen de verschillen grotendeels. Door de aanpassingen in de waterhuishouding kon ook in de vanouds nattere terreinen akkerbouw plaatsvinden.

Delen van de Peel kregen de afgelopen decennia de bestemming van natuurgebied. Er werden maatregelen genomen om verontreinigingen uit het natuurgebied te weren en om het grondwaterpeil op te zetten, zodat ontwikkeling van aan natte omstandigheden gebonden natuurwaarden mogelijk werd.

1.5 Specifieke thema's

Defensie: De Peel-Raamstelling

Door de ontginning van de Peel werd het voor buitenlandse legers mogelijk het voorheen ondoordringbare moeras te doorkruisen. Reeds in 1918 werd gekeken naar mogelijkheden voor het aanleggen van een linie tussen Grave en Weert, die de Hollandse Waterlinie moest verbinden met de Belgische en Franse verdedigingslijnes. Pas in 1934 werd begonnen met de Peel-Raamstelling als verdediging tegen Duitse aanvallen. Tussen Griendtsveen en Nederweert werden de accessen in de onontgonnen veengebieden afgesloten door middel van wegversperringen, verhakkingen en mijnvelden. In 1936 werd het knooppunt van de Zuid-Willemsvaart, Noordervaart en het kanaal Wessem-Nederweert beveiligd door kazematten. Na de ontginning van de Heidse Peel ten noorden van Griendtsveen in 1937, waardoor dit gebied moeilijker verdedigbaar was, werd in 1939 begonnen met de aanleg van een anti-tankgracht. Het nieuw gegraven Defensie- of Peelkanaal tussen Griendtsveen en het riviertje de Raam was circa 40 kilometer lang en kreeg een breedte van 10 meter bij een diepte van 1,8 meter. Ten oosten van het kanaal moest op last van het Ministerie van Oorlog een strook van 1200 meter als schootsveld vrij blijven van boerderijen en bomen, hetgeen nog goed zichtbaar is bij Ysselsteyn.

Het defensiekanaal en een van de kazematten van de Peel-Raamstelling. Het bord geeft aan dat de kazemat inmiddels een vreedzame bestemming heeft gekregen.

Met behulp van stuwen werd het kanaal in verschillende panden verdeeld. Aan weerskanten van het kanaal bracht men prikkeldraadversperringen aan. Aan de westkant van het kanaal wierp men een wal op; tussen de wal en het kanaal lagen de geschutstellingen. Er werden kleinere batterijen gebouwd met een tussenafstand van ongeveer 200 meter (de zogeheten S-kazematten of stekelvarkens, zoals ze in de volksmond heten), bijvoorbeeld te Meijel, Weert en Ysselsteyn. Op enkele plaatsen werden grotere kazematten gebouwd voor zware mitrailleurs. Deze waren van gewapend beton (de B-kazematten; bijv. bij Weert) of met een gietstalen koepel (G-kazematten). Tevens werden er vijf rivierkazematten aangelegd bij het wegen- en kanalenknooppunt van de Zuid-Willemsvaart bij Nederweert; hiervan resteert nog

één. In totaal werden er in 1939-40 in de Limburgse en Brabantse Peel 383 kazematten gebouwd, waarvan er zo'n 250 zijn bewaard. In de lagere terreingedeelten van de linie konden terreinen onder water gezet worden. Door de afwatering te blokkeren liepen de verschillende segmenten vanzelf vol met water. Op andere plaatsen werd gebruik gemaakt van in die tijd nog niet ontgonnen gedeelten van de Peel. Daar waar hogere ruggen in het terrein lagen die niet onder water gezet konden worden werden extra verdedigingsmaatregelen genomen. Dit was het geval bij Meijel, alwaar een serie kazematten werden gebouwd (Vossenbergh).

Nederzettingen

In het Peelgebied treffen we enerzijds veenontginningsdorpen en veenkoloniën aan zoals Ospel, Ysselsteyn en Griendtsveen, en anderzijds dorpen ontstaan op de hogere zandgronden aan de rand van of middenin het veengebied, bijvoorbeeld Weert, Meijel en Stramproy. Typerend voor laatstgenoemde nederzettingen is dat rond de kern, die midden op de zandopduiking lag, diverse gehuchten ontstonden. Tevens komen in de regio enkele heideontginningsgehuchten voor, bijvoorbeeld Boshoven, Laar en Tungelroy.

Griendtsveen Tussen 1897 en 1905 ontwikkelde de door de familie Van de Griendt opgerichte 'Maatschappij Griendtsveen' (1885) een gelijknamige veenkolonie in de Peel. De structuur van de wijkstelsels in Griendtsveen, het zogenaamde gaffelpatroon, is typerend voor de regio. Dit patroon is ontstaan doordat langs de hoofdvaart elke 600 meter een hoofdwijk aftakte, die na 200 meter in drie vaartjes splitste (de gaffel). De wijken in de Peel zijn niet tot op het zand uitgegraven, hetgeen verschilt met de veenkoloniën in Drenthe en Groningen. Een tweede verschil is dat de veenkolonie niet als een lint langs de hoofdvaart ligt, maar als een geconcentreerd tuinstadachtig dorp. In het dorp resteren nog het kantoor van de Maatschappij Griendtsveen (1900, ontwerp van L.J.P. Kooken), woningen voor de veenarbeiders en fabrieksarbeiders, villa's voor de familie Van de Griendt en hoge functionarissen (bijv. Villa Sphagnum, 1987), voormalig schaftlokaal voor de fabrieksarbeiders (1900) en de voormalige turfstrooiselfabriek (1899). Griendtsveen is een beschermd dorpsgezicht.

Stramproy Op hogere zandgronden aan de rand van de Zuidelijke Peel ontstond in de Vroege Middeleeuwen het dorp Stramproy. Het dorp zelf lag midden op het veld, terwijl aan de rand diverse gehuchten lagen zoals Houtbroek, Berger-Rotte en De Horst. Aan het eind van de 19^e eeuw werd de Stramproyse Heide ontgonnen, hetgeen de groei van het dorp bevorderde. Dankzij de tramlijn Weert-Maastricht (in bedrijf van 1901 tot 1934) groeide het dorp nog verder.

Weert en Nederweert Aan de rand van de Zuidelijke Peel ontstonden in de Vroege Middeleeuwen de nederzettingen Weert en Nederweert, gezamenlijk gelegen op hoger gelegen zandgronden omgeven door moerassen. Beide nederzettingen worden in 1062 voor het eerst vermeldt. In de 14^e eeuw was dit gebied verdeeld in (Over)weert en Nederweert en in de 15^e eeuw hadden beiden dorpen een eigen schepenbank en waren afzonderlijke parochies.

Nadat Weert in 1306 een vrije heerlijkheid werd in het Land van Horn vestigden de heren van Horn zich op het nabijgelegen kasteel Aldenborgh en kreeg de nederzetting muntrecht. In 1414 kreeg Weert tevens markt- en stadsrecht. Tegen de 13^e-eeuwse omwalling werd rond 1455 een nieuw kasteel gebouwd: de Nijenborgh. Kasteel Aldenborgh werd in 1461 geschonken aan de Minderbroeders en geïncorporeerd in het nog bestaande kloostercomplex (Paterskerk). Dankzij de ligging aan de weg Weert-Venlo, met aansluiting op de weg Roermond-Antwerpen, bloeide Weert uit tot een handelsstad. Sinds 1716 behoorde Weert tot het Oostenrijkse Overkwartier en in 1815 kwam de stad bij Nederland. Gedurende de 19^e eeuw werd de stadsomwalling geslecht en de stadsgracht versmald (in 1932-34 gedempt). Ten noorden van de stad werden in 1822-26 de Zuid-Willemsvaart en een havenbassin gegraven en ten zuiden van Weert werd in 1879 de 'IJzeren Rijn' aangelegd. Begin 20^e eeuw kwam de spoorverbinding met Eindhoven tot stand. Het gebied tussen de Zuid-Willemsvaart en de spoorlijn werd na de Tweede Wereldoorlog volgebouwd.

Ysselsteyn. Nadat in 1919 de Stichting Eigen Boer was opgericht door de gemeente Venray en de boerenvoorman J. Poels, werd in 1920 in het noordelijke Peelgebied het dorp Ysselsteyn gesticht als modelontginning. Het dorp, genoemd naar minister H.A. van IJsselstein, had een Y-vormig wegenstelsel. Rond de splitsing lagen diverse voorzieningen, waaronder een school en een kerk. De boerenbedrijven waren verspreid gebouwd; oorspronkelijk waren er 15 bedrijven gebouwd, na 1920 volgden meer. Zo werden in 1938 met staatssteun 58 boerderijen gesticht. Langs de Puttenweg en de Timmermansweg ontstond lintbebouwing.

Ysselstein en omgeving op de topografische kaart uit omstreeks 1990. Opmerkelijk zijn de structuur van het dorp en de boerderijen in het buitengebied met de grote varkensstallen.

1.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Open akkercomplexen bij de middeleeuwse dorpen aan de randen van de Peel
- Kleinschalige percelering van de graslanden in de beekdalen, onder andere bij
- Heide- en broekontginningen uit de 19^e en 20^e eeuw: rationele percelering en moderne boerderijen
- 19^e-eeuwse, eenbeukige langgevel-Peelboerderijen, bijv. te Meijel
- Ontginningsboerderijen te Ysselsteyn, zoals St. Odahoeve (1929)

Bosbouw

- Grote boscomplexen, zoals de Schadijksche Bosschen en het Weerter Bosch

Wonen

- Stad: Weert (vroeg Middeleeuwen)
- Ontginningsnederzettingen, zoals Ospel (19^e eeuw, veen), Tungelroy (18^e eeuw, heide), Boshoven (16^e eeuw, heide), Laar (16^e eeuw, heide)
- Veenkolonie Griendtsveen (1897)
- Modelontginning Ysselsteyn (1920)
- Nederzettingen op hoge zandruggen, o.a. Meijel (ME), Nederweert (vroeg ME)
- Villa's te Griendtsveen (voor familie Van de Griendt en hoge functionarissen), o.a. Villa Sphagnum (1897) en Villa Erica (1897)
- Veenarbeiderswoningen en fabrieksarbeiderswoningen te Griendtsveen (c. 1900)

Jacht en visserij

- Geen items

Waterstaat

- Rechtgetrokken beken aan de randen van de Peel, zoals de Snepheiderbeek, de Roggelsche Beek en de Eghelbeek

Defensie

- Marechausseekazerne te Griendtsveen (1895)
- Defensie- of Peelkanaal met stuwen (1939)
- Kazematten van de Peel-Raamstelling, bijv. te Meijel (1939-40), Nederweert (1936) en Ysselsteyn (1939-40)
- Van Horne-kazerne te Weert (1938-39), grensbataljonkazerne naar plannen van A. Boost
- Voormalige kasteel Nijenborgh te Weert (1455-61), oorspronkelijk dubbel omgracht; door belegering in 1702 resteren slechts delen van de hoektorens; op de fundamenteën is in 1841 een herenhuis gebouwd

Delfstofwinning

- Veenwinningslandschappen
- Systeem van hoofdvaarten en wijken (gaffelpatroon), zoals Helenavaart, Noordervaart, Griendtsveen Kanaal
- Veenbanen/ Peelbanen in Mariapeel, Groote Peel en Ospelse Peel
- St. Willibrordusput te Meijel (1325)

Bedrijvigheid

- Kantoor van de 'Maatschappij Griendtsveen' te Griendtsveen (1900) naar plannen van L.J.P. Kooken
- Voormalige turfstrooiselfabriek te Griendtsveen (1899)
- Windmolen 'Windlust' te Roeven (1872, herbouw 1993)
- Windmolens te Ospel: St. Joseph (1839-40) en De Korenbloem (1869-70)
- Voormalige brouwerij Maes te Stramproy (1867 gesticht)
- Watermolen 'Broekmolen' te Stramproy (vóór 1738), onderslagmolen op Aabeek of Molenbeek
- Windmolens te Stramproy: St. Jan (1783) met pakhuisje (1901) en De Nijverheid of 'Molen Nijs' (1903) met molenaarshuis (c. 1903)
- Windmolen 'St. Anna' te Tungalroy (1875-76)
- Voormalige waaggebouw te Weert (1920)
- Windmolens te Weert: ronde stenen romp van de Bonesmolen (1863); St. Oda (1883-85); Wilhelmus Hubertus (1904); St. Anna (1912)
- Voormalige kleipijpoven van de firma Trumm-Bergmans te Weert (1856)
- Voormalige koffiebrandery te Weert (1876)
- Voormalige bierbrouwerij-mouterij te Weert (19^e eeuw)
- Voormalige bierbrouwerij te Weert (1866)
- Meelfabrieken te Weert: Meelfabriek Weert of Meneba (1906, langs Zuid-Willemsvaart) en Meelfabriek Landbouwbelang Weert (1921 in gebouwen uit c. 1900) met havenkraan uit 1927-29
- Windmolen 'St. Antonius' te Laar (1903-04)
- Windmolen 'De Hoop' te Swartbroek (1849; op deze locatie sinds 1905)

Infrastructuur

- Oude doorgang door de Peel: de weg van Deurne naar Roermond
- Helenavaart (1853)
- Zuid-Willemsvaart (1822-26, verbreed 1920-22)
- Noordervaart (1800-11)
- Spoorlijn Eindhoven-Venlo (1866) met een halte te Griendtsveen (1886-1944)
- Ophaalbruggen te Griendtsveen, over Helenavaart en wijken (omstreeks 1885 en 1905)
- Schutsluis in de Zuid-Willemsvaart te Roeven (1922-25)
- Schutsluis in de Noordervaart te Nederweert (1922)
- Kanaal Wessem-Nederweert met stalen Baileybrug (c. 1950)
- Station te Weert (1912-13) naar plannen van G.W. van Heukelom, met loods (1914), spoorwachterwoning (1914), stationsviaduct (1912-13) en spoorbrug over de Zuid-Willemsvaart (1909)
- Spoorlijn Eindhoven-Weert (1909-13)
- Schutsluis 16 te Weert (1932-34) in Zuid-Willemsvaart

Bestuur

- Grenssloot en grenswegen, bijvoorbeeld de Stramproyer Grensweg
- Grenspalen 151 t/m 168 op de rijksgrens met België (sinds 1830)
- Voormalig en huidig raadhuis te Meijel (resp. 1914 en 1960)
- Voormalig raadhuis te Nederweert (1921) naar plannen van L.J.P. Kooken
- Voormalig stadhuis te Weert (1549)
- Voormalig muntgebouw te Weert (16^e-17^e eeuw; van 1306-1568 zijn in Weert munten geslagen)
- Grenskantoren ten westen van Weert en ten zuiden van Stramproy

Religie

- Voormalig St. Jozefklooster te Meijel (1898)
- Wegkapellen, bijv te Meijel (St. Anna, c. 1770), Schoor (OLV van Lourdes, 1916), Stramproy, Weert, Swartbroek
- Voormalig Vincentiushuis te Stokershorst (1899-1900)
- Voormalig klooster te Stramproy (c. 1910)
- Paterskerk met klooster te Weert (hierin is 13^e-eeuwse kasteel Aldenborgh geïncorporeerd)
- Brigittinessenklooster (1442) en ursulinenklooster (1876) te Weert
- H. Hartbeeld te Weert (1921)
- Voormalige rectorij te Swartbroek (1782)
- Britse oorlogsbegraafplaats te Swartbroek (c. 1950) met Cross of Sacrifice
- Duitse oorlogsbegraafplaats te Ysselsteyn (c. 1945)

Recreatie/sport

- Hotel-restaurant 'De Zwaan' te Meijel (1910)
- Voormalig openluchttheater 'Lichtenberg' te Weert (1958) naar plannen van P. Weegels

Zorg, onderwijs en cultuur

- Voormalige Catharinagesticht te Griendtsveen (1903) naar ontwerp van L.J.P. Kooken
- Gemeenschapshuis 'De Grote Zaal' te Griendtsveen (1902)
- Voormalig schaftlokaal te Griendtsveen (1900, voor fabrieksarbeiders) naar ontwerp van L.J.P. Kooken
- Groene Kruisgebouw te Meijel (1952)

Energievoorziening

- Trafohuisje te America (1931)
- Waterkrachtcentrale Nederweert (1923)

1.7 Literatuur

- Beek & Kooiman Cultuurhistorie (2004) Het post-militaire landschap. Een overzicht van linies en stellingen in Nederland (twee delen: werkboek en kaarten) (Den Haag, Ministerie van VROM)
- Bossenbroek, Ph., J.T. Hermans, J.A.H. Smits, J.T. Vorstermans & F.S. van Westreenen (1996) Het land van Peel en Maas. Natuurgebieden in Zuidoost-Nederland (Roermond)
- Brand, M.P.J. van den (1983) Lief en leed in en over de oude Peel (Venray)
- Dilling, K. (1920) De Peelstreek, Een Nederlandsch gebied voor landverhuizing en voedselproductie (Wageningen, Nederlandsche Heidemaatschappij)
- Edelman, C.H. & A.W. Edelman-Vlam (1960) 'Een bijdrage tot de ontginningsgeschiedenis van de zuidelijke zandgronden' In: *Kultuurhistorische Verkenningen in de Kempen*, I. (Oisterwijk, Stichting 'Brabants Heem')
- Egelie, E.F. (1955) 'De ontsluiting van de Peelstreek' In: M. Kemp (red.) *Het land van de Peel* (Maastricht)
- Joosten, J.H.J. & T.W.M. Bakker (1987) *De Groote Peel in verleden, heden en toekomst* (Rapport nr 88-4)
- Klaver, I.C.M. (1979) *Ontginningen in de Peel, Verslag van een onderzoek naar de ontginningsgeschiedenis van de Peel en de rol van de Nederlandse Heidemaatschappij daarin* (Publicatie van de Vakgroep Fysische Geografie en Kartografie nr. I, Geografisch en Planologisch Instituut, Katholieke Universiteit Nijmegen)
- Munckhof, P. van den (1993) 'Reconstructie van de Oude Peel aan de hand van kaarten en archiefmateriaal' In: G. van Wirdum *Ecosysteemvisie Hoogvenen*, pp. 49-57 (Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek, Wageningen)

- Renes, J. (1999) Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg (Leeuwarden/Maastricht)
- Nissen, P. & K. Swinkels (2004, red.) Monumenten van vroomheid. Kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg (Zutphen, Walburg Pers)
- Philips, J.F.R., J.C.G.M. Jansen & Th.J.A.H. Claessens (1965) Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914 (Assen, Van Gorcum i.s.m. Stichting Maaslandse Monografieën, Maastricht)
- Stenvert, R., C. Kolman, S. van Ginkel-Meester, S. Broekhoven & E. Stades-Vischer (2003) Monumenten in Nederland: Limburg (Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg; Zwolle, Waanders Uitgeverij)

2 Regio 81: Maasvallei

Boerderij bij kasteel Hillenraeth, Swalmen

2.1 Ligging

Het Limburgse gedeelte van de Maasvallei ligt in Midden- en Noord-Limburg, van Susteren in het zuiden tot Mook in het noorden. In het oosten wordt de regio begrensd door de rijksgrens met Duitsland. In het zuiden is de grens gelijk aan de zuidelijke grens van de gemeente Echt-Susteren tot aan de Maas. In het westen vormt de rijksgrens met België de begrenzing van de regio. Ten noorden van de Limburgse Maasvallei liggen de regio's Brabantse Maasvallei en Peel.

2.2 Karakteristiek

De Maasvallei kan in enkele smalle, langgerekte zones worden verdeeld. In de eerste plaats de Maas zelf, met de overstromingsvlakte langs de rivier. Verder bij de rivier vandaan vinden we de Maasterrassen, ontstaan in het Pleistoceen. De terrassen bestaan uit oude meanders van de Maas, die hier en daar doorsneden worden door zijrivieren en kleinere beken. De derde zone betreft de hogere zandgronden, die vroeger bestonden uit heidevelden, moerassen en veengebieden.

De inrichting en het gebruik van het gebied door de mens sluiten nauw aan op deze oorspronkelijke terreingesteldheid. In de overstromingsvlakte vinden we graslanden, met op sommige plaatsen als perceelsscheidingen de fraaie Maasheggen (in Noord-Limburg). De dorpen en steden liggen in een rij op enige afstand van de rivier op de terrassen die de Maas in het verleden heeft gevormd. Deze gronden zijn wat hoger gelegen zodat hier geen gevaar voor overstromingen te duchten was. Deze zone werd vanouds gebruikt als akkerland. Vaak liggen de oude akkers in grotere complexen bij elkaar. De beekdalen, die het terrassenlandschap doorsnijden, zijn vaak nog als

grasland in gebruik. Op de hogere gronden waren tot diep in de 19^e eeuw uitgestrekte heidevelden en natte broekgebieden te vinden. De grootste verandering heeft er plaatsgevonden in deze voormalige woeste gronden, die in de loop van de 19^e en 20^e eeuw zijn ontgonnen en tot landbouwgrond en bos zijn omgevormd. Daarnaast hebben de ontwikkeling van de infrastructuur en de uitbreiding van de dorpen tot gevolg gehad dat de verschillende landschapseenheden wat minder duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn en een deel van hun essentiële kwaliteiten zijn kwijtgeraakt.

Cultuurhistorische blikvangers

- Rivierterrasontginningen
- Maasheggen
- Kastelen en kasteelterreinen
- Grindplassen
- Katholieke kerken, kloosters, kapellen, wegkruisen en processiegangen

Het voormalige kartuizer klooster Beeckerhof in Swalmen.

2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

Het natuurlijke landschap van de Maasvallei is te verdelen in drie sublandschappen, namelijk de Maasterrassen, de dekzandgebieden en het stuwwallandschap (Mook). Dit landschap is voor het belangrijkste deel gevormd in de twee meest recente geologische perioden, die samen een periode beslaan van 2,5 miljoen jaar. De oudste van deze perioden, het Pleistoceen, duurde het langst. Het was de tijd waarin ijstijden en warmere perioden elkaar afwisselden. In grote delen van de regio is toen door de Maas zand, grind en leem afgezet.

Tektoniek

Dwars door de regio loopt een aantal zuidoost-noordwest georiënteerde breuklijnen. Aan weerszijden van dergelijke breuklijnen beweegt de aardkorst met een andere snelheid of in een andere richting, waardoor gebieden omhoog komen (horsten) of dalen (slenken). De belangrijkste breuklijn door de regio is de Peelrandbreuk, die de grens vormt tussen de Peelhorst en de Centrale Slenk. Ten oosten van de Peelhorst ligt de Slenk van Venlo. De breuk die hiervan de begrenzing vormt is in het terrein niet te zien. De slenk is weliswaar in de loop der tijden behoorlijk gedaald, maar de Maas heeft in de laagte afzettingen neergelegd die het hoogteverschil grotendeels hebben weggevoerd.

De tektonische bewegingen beïnvloedden ook de Maas en de beken. Met name in het noorden van de regio maakt een aantal beken bijna rechte hoeken op een breuklijn. Door bewegingen langs de breuken van de Peelhorst en de Slenk van Venlo schoof de Maas zo'n 400.000 jaar geleden naar het oosten en kwam ongeveer op haar huidige plek te liggen. Met name in het dalingsgebied van de Centrale Slenk kende de Maas een uitzonderlijk grote dynamiek. De rivier meanderde over een brede zone, waarbij ze vaak haar loop veranderde en de slenk opvulde met zand- en grindafzettingen. De rijke grindpakketten leidden later tot de grootschalige grindwinning in de omgeving van Roermond.

2.3.1 Pleistoceen

Toen de Maas in haar huidige dal ging stromen moeten we ons het landschap voorstellen als een vrij vlak plateau waarin de Maas een bochtige bedding heeft uitgeslepen. Door de opheffing van de Ardennen en de Eifel werden ook Zuid- en Midden-Limburg opgetild. Door deze opheffing kon de Maas zich insnijden in het plateau. Dit gebeurde niet geleidelijk, maar in enkele stappen, waardoor de rivier

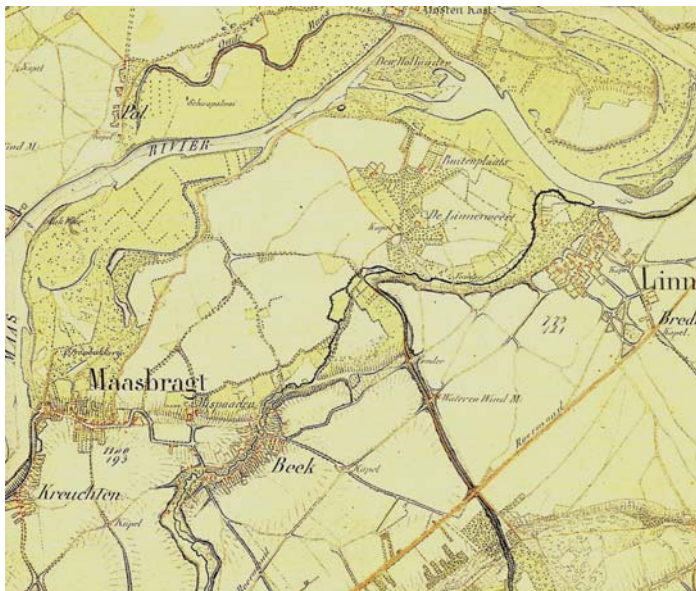

terrassen heeft gevormd die op verschillende hoogten boven de huidige bedding liggen. Op tal van plaatsen liggen fossiele meanders, zoals ten noorden van Elsteren en Well, tussen Broekhuizen en Wanssum, ten oosten van Bergen en in het gebied van Ohé, Laak en Stevensweert. In het laatstgenoemde gebied liggen de dorpen tussen de Oude Maas en de huidige Maas in. Dit is een zogenaamde weerd, een stuk land dat is ingesloten door twee rivierarmen.

We kunnen dus drie niveaus onderscheiden: het hoogterras (het oude plateau van vóór de opheffing en insnijding), het middenterras (de oude pleistocene meanders) en het laagterras (de huidige overstromingsvlakte). De overgangen tussen de verschillende niveaus hebben soms – voor Nederlandse begrippen – tamelijk steile randen. Doordat de Maas op een lager niveau kwam te liggen konden ook de zijrivieren en –beken zich insnijden. Vandaar dat het middenterras van de Maas door de zijbeekjes als de Thornerbeek, de Swalm, de Roer en de Grote Molenbeek, is aangesneden.

Gedurende de voorlaatste ijstijd (het Saalien; 180.000 tot 130.000 BP) drong Scandinavisch landijs tot in Midden-Nederland door. De dikke ijsmassa's schoven langzaam naar het zuiden. IJstongen drongen in het IJsseldal en fungeerden als enorme bulldozers. Het zand en grind, waaruit de bodem toen bestond, werden opgedrukt en zo ontstonden langgerekte heuvelreeksen die we stuwwallen noemen. De meest zuidelijke uitloper van het Midden-Nederlandse stuwwallengebied is de stuwwal tussen Nijmegen en Mook. Bij Mook bereikt de stuwwal een hoogte van 80 meter +NAP en steekt hiermee zo'n 70 meter uit boven het Maasdal.

Tijdens de laatste ijstijd bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er in die tijd een toendraklimaat en gedurende lange perioden was het zo koud dat er geen bomen en struiken konden groeien. De wind had vrij spel en kon zand opnemen, verplaatsen en elders in de vorm van meer of minder dikke pakketten neer leggen. Het reliëf van deze dekzandafzettingen wordt gekenmerkt door vlakten en dekzandkopjes, afgewisseld met langgerekte ruggen. In het Maasdal ontstonden zandverstuivingen waardoor rivierduinen zijn ontstaan. We vinden deze rivierduinen op uitgebreide schaal vooral aan de oostkant van de Maas. Behalve zand werd er door de wind ook fijner materiaal afgezet: löss. Op veel plaatsen in de regio is een laagje van deze leemachtige grondsoort aanwezig.

Laagterras en Middenterras bij Maasbracht. Het middenterras wordt doorsneden door enkele beken. Maasbracht ligt op het terras, Beek (nu Brachterbeek geheten) ligt aan de beek. Linne ligt ook op het terras, maar heeft een andere structuur dan de beide andere dorpen. Bron: Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, ca 1850.

2.3.2 Holoceen

Ongeveer tienduizend jaar geleden kwam een einde aan de laatste ijstijd. De temperatuur steeg en al spoedig veranderde de open, vrijwel boomloze vlakte in een gesloten bos. De Maas veranderde van een vlechtende rivier in een meanderende. In de overstromingsvlakte van de Maas en in de dalen van de zijrivieren werden leem- en

kleilagen afgezet. In het westen van het gebied begonnen zich op plaatsen met een slechte afwatering moerassen te ontwikkelen waarin veenvorming plaatsvond. Deze moerassen breidden zich in de loop der eeuwen over grote oppervlakten uit en leidden uiteindelijk tot het uitgebreide hoogveengebied van de Peel.

2.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

2.4.1 Prehistorie en Romeinse Tijd

De bewoningsgeschiedenis van het deelgebied gaat terug tot ver in de prehistorie. Op tal van plaatsen, vooral op de Maasterrassen, zijn bewoningssporen en grafvelden uit verschillende archeologische perioden gevonden. Bij St. Odiliënberg zijn sporen gevonden van een boerennederzetting uit 4300 voor Chr. De Bandceramische cultuur, waartoe deze mensen behoorden, waren de eerste boeren in ons land. Ook uit andere perioden uit het Neolithicum (Jonge Steentijd) zijn bewoningssporen gevonden, zoals enkele grafheuvels bij Swalmen. Het landschap uit die tijd moeten we ons voorstellen als een uitgestrekt bosgebied met kleine nederzettingen en akkers op plaatsen waar men het bos gerooid had. In de Maasvallei zijn nog grafheuvels te vinden uit de Bronstijd en IJzertijd, bijvoorbeeld te Swalmen, Grubbenvorst en Venlo.

Met de komst van de Romeinen in de 1^e eeuw voor Christus werden diverse nederzettingen gesticht, bijvoorbeeld te Heel (*Catualium*), Blerick (*Blariaco*), Tegelen (*Tegula*), Melick (*Mederiacum*) en Venlo, en werden interregionale wegen aangelegd. Zo liep een belangrijke weg ten westen van de Maas van Tongeren via Heel en Blerick naar Cuijk, waar via een oversteekplaats en later zelfs een stenen brug de Maas overgestoken kon worden om naar Nijmegen te gaan. Het tracé van de N 610 volgt dat van de Romeinse weg voor een belangrijk deel. Waarschijnlijk liep ook op de rechteroever van de Maas een weg van Maastricht via Venlo naar Nijmegen. Bij Swalmen bevindt zich het enige nog zichtbare tracé van een Romeinse weg; dit was een deel van de verbinding Xanten-Heerlen-Aken. De interlokale wegen waren zowel van militaire als economische betekenis. Ze waren verhard met (een combinatie van) grind en plaveisel. Naast de 5 tot 10 meter brede wegen lagen afwateringssloten.

In de regio werden grote agrarische bedrijven (villa's) gesticht, die graan produceerden voor de steden en garnizoenen. De meeste villa's zijn gevonden in een smalle strook aan weerszijden van de Maas, in de omgeving van de rivier en de grote landwegen. Ten zuiden van Venray lag, bijvoorbeeld, de villa Hoogrieboek.

In Tegelen zijn reeds in de Romeinse tijd dakpannen vervaardigd.

In het midden van de derde eeuw bereikte de bevolkingsomvang een hoogtepunt. Daarna nam de bevolking aanzienlijk af en leidden politieke en militaire problemen tot een economische ineenstorting. Met name de villa's werden hierdoor getroffen met het gevolg dat veel villa's werden verlaten. Begin vijfde eeuw verlieten de laatste Romeinse legioenen de regio, waarna veel cultuurland werd verlaten en wederom bebost raakte.

2.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

In de zesde eeuw bereikte de bevolkingsomvang van de Maasvallei een dieptepunt, doch gedurende de Merovingische tijd nam de bevolking geleidelijk weer toe. De eerste Merovingische bewoningssporen in de regio zijn de hutkommen die gevonden zijn in Grubbenvorst. Gebaseerd op archeologische vondsten blijkt dat het Midden-Limburgse Maasdal in deze tijd tot de dichtst bevolkte gebieden van Nederland hoorde.

Bij de inrichting en het gebruik van het gebied in de Middeleeuwen heeft de mens zich laten leiden door de mogelijkheden die het natuurlijke landschap bood. Verscheidene dorpen en steden als Roermond, Maasbracht, Venlo, Grubbenvorst en Stevensweert liggen dicht bij de rivier, veelal op hoger gelegen zandruggen. De overige nederzettingen liggen op enige afstand van de rivier op de terrassen die de Maas in het verleden heeft gevormd. Deze gronden zijn wat hoger gelegen zodat hier geen gevaar voor overstromingen te duchten was. Vaak werden de dorpen gevestigd op de rand van

de terrassen en de overstromingsvlakte, zodat de boeren zowel de gronden langs de rivier als de hogere gronden konden gebruiken. Thorn, Heel en Beegden zijn hier voorbeelden van. De zone van de terrassen werd vanouds gebruikt als bouwland. Vaak lagen de akkers in grotere complexen bij elkaar. De beekdalen, die het terrassenlandschap doorsnijden, zijn vaak nog als grasland in gebruik. De lager gelegen delen van het gebied, de landen langs de Maas die geregeld bij hoog water werden overstroomd, waren minder aantrekkelijk om te wonen en nog steeds vinden we hier geen bebouwing. Ook voor bouwland was het risico van overstroming te groot, maar de vruchtbare gronden waren van groot belang voor de boeren als weiland en hooiland. In de overstromingsvlakte vinden we thans graslanden, dijken en grindgaten.

In de Vroege Middeleeuwen was macht grotendeels verbonden met grondbezit. Vanouds hadden de Karolingers bezittingen, en daarmee een machtsbasis, in het Maasgebied. Rond 700 hadden ze omvangrijke bezittingen (koninklijke domeinen of rijksgoederen) in Susteren, Asselt, Maasbracht, Swalmen, Echt, Linne en St. Odiliënberg. Ook in de omgeving van Heel en Thorn hebben omvangrijke domeinen gelegen. De hof van Thorn werd in 1234 vermeld als *curia de Thoren*, hetgeen gezien wordt als de voorloper van de Grote Hegge of Hof van Thorn.

Gedurende de Late Middeleeuwen (1000-1500) werd de basis gelegd voor een belangrijk deel van het huidige cultuurlandschap. In de regio kwamen destijds vrijstaande boerderijen met akkerkampen voor; tussen Heijen en Bergen zijn deze kamponginningen nog steeds zichtbaar. Tevens zijn toen de grote akkercomplexen ontstaan rond de grotere bewoningskernen. Enkele dorpen ontwikkelden zich als een krans rond de akkers, bijvoorbeeld Grubbenvorst, Meerlo en Broekhuizervorst. Gedurende deze tijd werd het dekzandgebied dichter bevolkt. Plaatsnamen eindigend op -broek, -hout, -ooi, -laar en -rade of -rode stammen uit de periode 1000-1300.

Om het gebied rond een nederzetting te beveiligen tegen ongewenste bezoekers werden in de Late Middeleeuwen zogenaamde landweren aangelegd: met struikgewas begroeide aarden verdedigingswallen. Deze landweren waren soms kilometers lang. De meeste stammen uit de 14e eeuw, zoals de Lankerdt te Kessel die nog steeds herkenbaar is in het terrein. Andere landweren in de regio zijn de Gerheggen of Strijdhagen en de Houtgraven te Neer. In de omgeving van Neer werd nog in 1658 een landweer aangelegd, de Gekke Graaf, die ongeveer het tracé volgde van het latere Afwateringskanaal. De Gekke Graaf had geen defensief doel, doch was aangelegd als grensmarkering ter beëindiging van de grensgeschillen tussen de prins-bisdom van Luik en de hertog van Gelre. Ook in de omgeving van Venlo, Tegelen en Swalmen vinden we nog restanten van landweren.

Op de hogere gronden aan de randen van de regio lagen woeste gronden: heidevelden, bossen en vennen. Sommige zijn in de 19^e eeuw ontgonnen, bijvoorbeeld de Linnerheide en Ven-Zelderheide, andere woeste gronden zijn veranderd in bossen of in gebruik genomen als militaire oefenterreinen, zoals de Beegder- en Melickerheide. In de ontginningsgebieden ontstonden tevens dorpen als Kelpen, Oler, Hegelsom, Koningsbosch en Wellerlooi. Tot 1875 werd in het zandgebied bij Bergen, Arcen en Baarlo ijzeroer gewonnen.

2.4.3 Recente ontwikkelingen

De Maasvallei behoorde in Limburg tot de zwaarst getroffen gebieden in de Tweede Wereldoorlog. Veel woningen werden beschadigd en vrijwel alle kerken en kastelen werden verwoest. Bij de wederopbouw werden veel kerken op een grotere afstand van de Maas geplaatst. In Well vinden we nog de restanten van de oude kerk, en in Wanssum, Belfeld en Geysteren resteert nog het oude kerkhof. Na de oorlog hebben de grindwinning in de omgeving van Roermond en verschillende ruilverkavelingen grote veranderingen aangebracht in het landelijke gebied van Noord- en Midden-Limburg. Door de grindwinning is het Maasdal bij Roermond omgevormd tot een 'binnenzee', bestaande uit een aaneenschakeling van plassen die voor een deel een recreatieve bestemming hebben gekregen. Om de productie omstandigheden in de landbouw te

verbeteren zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw verschillende ruilverkavelingen in het gebied uitgevoerd. Ook de steden en dorpen hebben de nodige ontwikkelingen doorgemaakt. De steden Roermond en Venlo zijn na de Tweede Wereldoorlog sterk gegroeid, maar dat geldt ook voor tal van kleinere stadjes en dorpen.

2.5 Specifieke thema's

Maasheggen

Van buitengewone betekenis is het Maasheggengebied in de Maasuitwaarden van Noord-Limburg, één van de meest herkenbare en uitzonderlijke landschappen in de provincie. Kenmerkend zijn de kleinschalige graslandpercelen op vruchtbare rivierkleigronden, gescheiden door dichte heggen (veelal meidoorn). Waarschijnlijk waren reeds in de 14e eeuw dergelijke perceelsscheidingen aanwezig. In de 16e en 17^e eeuw kwamen ze veelvuldig voor, getuige prenten, kaarten en schriftelijke bronnen. De heggen werden tot omstreeks 1925-1940 gebruikt als veekeringen. Tevens dienden de heggen om de stroomsnelheid van het overstromingswater van de Maas te vertragen, zodat er zoveel mogelijk vruchtbare slib kon neerslaan. Na de Tweede Wereldoorlog is het onderhoud aan de heggen vaak achterwege gebleven en groeiden de heggen sterk uit. Op sommige plaatsen vonden de boeren dat de begroeiing teveel plaats innam en teveel schaduw veroorzaakte en werden de heggen vervangen door een raster.

Bedrijvigheid

In de regio vinden we veel watermolens, het oudste type molen in Nederland. Bij dergelijke molens werd gebruik gemaakt van het natuurlijke verval van een beek om het waterrad van de molen aan te drijven. Vanaf de beek werd een aftakking gegraven, de molenbeek. Met een stuw zorgde men dat er voldoende water door de molenbeek stroomde. Het hoogteverschil of verval in de beek bepaalde het type watermolen. Was er voldoende verval, dan kon men een bovenslagmolen bouwen. Hierbij viel het water bovenop het rad, waardoor het gewicht van het vallende water optimaal in energie kon worden omgezet. Bij zogenaamde middenslagraden werd het water halverwege het rad aangevoerd. In andere gevallen lag de onderkant van het rad in het water; dit zijn zogenaamde onderslagmolens die voornamelijk op grotere beken en kleinere rivieren voorkomen. Al in de Middeleeuwen werden watermolens gebruikt om graan te malen. Voorbeelden van nog bestaande watermolens zijn: de 'Wijmarse Watermolen' of 'Kasteelmolen' bij Kasteel Arcen (1677), de 'Kasteelmolen' op de Kwistbeek te Baarlo (vóór 1700), de watermolen te Hout-Blerick (19^e eeuw) en de 'Kraekermolen' te Thorn die reeds in de 13^e eeuw genoemd werd.

Behalve waterkracht leverden de beken ook schoon water. Dit werd benut voor wasserijen, papierindustrie, grachten, waterpartijen bij landgoederen en viskwekerijen.

Infrastructuur

De Maas is door de eeuwen heen een belangrijke transport- en handelsroute geweest, zoals blijkt uit de vele tollens die langs de rivier werden ingesteld (zoals bij Stevensweert). Tot in de Vroege Middeleeuwen voeren schepen over de gehele lengte van de rivier, doch later werd de bovenloop (ten zuiden van Roermond) ongeschikt voor de grotere schepen uit Holland. Venlo heeft eeuwenlang gefungeerd als overslagplaats, waar goederen uit de grote Hollandse schepen overgebracht konden worden op kleinere schuiten die wel op de bovenloop van de Maas konden varen. Het Venlose stapelrecht eindigde in het noorden bij Mook, dat een natuurlijke overslagplaats aan de Maas was voor Nijmegen, en in het zuiden kreeg Roermond het stapelrecht in 1579.

Ten oosten van Arcen ligt de Fossa Eugenia, een drooggevallen restant van een in 1626-27 gegraven kanaal van de Maas bij Venlo tot de Rijn bij Rheinberg. Het kanaal werd gegraven door de Spanjaarden, die het kanaal noemden naar Isabella Clara Eugenia, dochter van Philips II. Bij de Duitse grens is het tracé nog goed herkenbaar. Tevens vinden we aan weerszijden van het kanaal de resten van een gebastioneerde dubbelschans, die

destijds werd aangelegd voor de beveiliging van een – uiteindelijk nooit gebouwde – schutsluis. Nadat Staatse troepen in 1632 Venlo en Rheinberg innamen, kwam er een definitief einde aan het Spaanse project.

In de 19^e eeuw werd het nodig de bevaarbaarheid van de Maas te vergroten door parallel aan de rivier enkele kanalen te graven, zoals de Zuid-Willemsvaart van Maastricht naar het noorden (1822-26). In 1919 werd besloten tot de kanalisatie van de Maas. Langs de Nederlandse zijde van de Maas werd in de jaren 1925-35 tussen Maastricht en Maasbracht het Julianakanaal aangelegd, dat van belang was voor de afvoer van de Zuidlimburgse steenkool. Tussen Linne en Buggenum werd in 1920-26 het Lateraalkanaal aangelegd, gevolgd door het graven van het Julianakanaal tussen Limmel en Maasbracht (1925-35). In het kader van de Maaskanalisatie werden stuwen en schutsluiscomplexen gebouwd, onder meer bij Wessem, Roermond, Afferden, Belfeld, Maasbracht en Heel. Door de aanleg van het Julianakanaal werd de havennijverheid van Maasbracht aanzienlijk gestimuleerd. Thans is het een belangrijke binnenscheepvaarhaven.

De Fossa Eugeniana op een kaart van J Blaeu, eerste helft 17^e eeuw. Bron: <http://www.library.ucla.edu/yrl/reference/maps/blaeu/index.htm#description>

Het deelgebied wordt tevens gekenmerkt door interessante historische wegen. Door de Romeinen is een heerbaan aangelegd over de linker Maasoever, die vanuit Maastricht via Thorn en Heel naar de Romeinse brug bij Cuijk liep. Na het instorten van deze brug bestonden tot de 19^e eeuw in de gehele regio geen bruggen over de Maas. De nederzettingen aan weerszijden van de rivier werden met elkaar verbonden door middel van een veer. Tussen Mook en Stevensweert kruisten circa 30 pontveren de Maas in het midden van de 19^e eeuw. In sommige gevallen ontstond een nieuwe nederzetting bij een bestaand veer, zoals Aasterberg (bij Echt) en Veers (bij Kessel).

Ten noordwesten van Thorn en Wessem loopt de zogenaamde Napoleonsweg, die in 1811-12 in opdracht van Napoleon is aangelegd van Maastricht via Maaseik (B) naar Venlo. Na de afscheiding van België in de jaren 1830 werd de verbinding via Maaseik echter problematisch en besloot men op de rechteroever van de Maas een grindweg aan te leggen (1843-46). Deze sloot aan op de rijksweg tussen Venlo en Roermond (1831-32). Naast deze doorgaande wegen waren er in het gebied diverse lokale wegen, zoals veedriften die van de dorpen naar de heidevelden liepen (bijvoorbeeld bij Beegden).

Gedurende de 19^e eeuw werden in het gebied diverse spoor- en tramwegen aangelegd. In de jaren 1860 werd een spoorlijn tussen Maastricht en Venlo gemaakt, met onder meer stations te Reuver, Roermond, Swalmen. In 1882 kwam de spoorlijn tussen Venlo en Nijmegen gereed. De uit 1873 daterende spoorlijn Boxtel-Gennep werd als gevolg van gevechten in 1945 verwoest. Het spoortracé werd in 1955 gebruikt voor de aanleg van een verkeersbrug over de Maas.

Defensie

Gedurende de Middeleeuwen zijn vele kastelen gebouwd in de regio, die veelal de kern vormden van de grotere heerlijkheden. Te Gennep vinden we nog de restanten

van de 11e-eeuwse waterburcht Genneperhuis. Ook Huis Heijen dateert uit de 11^e eeuw. De meeste kastelen zijn echter in de 13^e en 14^e eeuw gebouwd, bijvoorbeeld Kasteel De Borch of Kasteel d'Erp te Baarlo (1326), Kasteel Aldengoor te Haelen (1212), mottekasteel Millen te Nieuwstadt (13^e eeuw) en Kasteel Holtmühlen of Glazenap te Tegelen (1326). Laatstgenoemde bestaat uit drie, oorspronkelijk afzonderlijk omgrachte delen: het kasteel, de voorhof met koetshuis en Kalderkerkerpoort, en de nederhof met tiendschuur en Venlosepoort. Ook bij diverse andere kastelen resteren nog de voorhof, nederhof en tiendschuur. Als gevolg van de gevechten gedurende de Tweede Wereldoorlog zijn veel kastelen verwoest, bijvoorbeeld de kastelen Blitterswijck, Broekhuizen, Geysteren, Grubbenvorst en Keerbergen te Kessel.

Kasteel Hillenraedt bij Swalmen. De oudste delen van het huidige huis stammen uit de zestiende eeuw, maar een voorganger van het kasteel werd aan het eind van de veertiende eeuw gebouwd.

In het Maasdal vinden we het eiland van Stevensweert tussen de Oude en Nieuwe Maas, met de kern Stevensweert en de linten Ohé, Laak en Eiland. De nederzettingen zijn in oorsprong middeleeuws en hebben een langgerekte vorm, die samenhangt met de landschappelijke situatie. In 1633 werd de bebouwing van Stevensweert geconcentreerd binnen de destijds aangelegde vesting. Rondom het kasteel werd in opdracht van de Spaanse bevelhebber Francisco de Moncada een gebastioneerde zevenhoekige vesting gebouwd: de stad kreeg een stervormig stratenpatroon. In 1702 zijn de Spanjaarden verdreven en Stevensweert werd Staats gebied. In 1874 zijn de vestingwerken geslecht: thans herinneren de stervormige aanleg, het karakteristieke stratenpatroon en de verhogingen waar voorheen de wallen lagen aan het verleden als vestingstad.

Bij Montfort en Posterholt vinden we luchtwachttorens die hier in 1953 zijn gebouwd. De luchtwachtoren is een militair element uit de Koude Oorlog. In de Tweede Wereldoorlog waren vliegtuigen steeds belangrijker geworden bij oorlogvoering, en daarom nam de noodzaak toe om oorlogsvliegtuigen te kunnen waarnemen vanaf de grond. Omdat de toenmalige radartechniek niet gevoelig genoeg was om laagvliegende vliegtuigen op te merken, ging men over tot de aanleg van torens waarvan men op gezicht en gehoor de vliegtuigen kon signaleren. Verspreid over heel Nederland werden tussen 1950 en 1960 zo'n 276 luchtwachtposten gebouwd, die op maximaal 16 kilometer afstand van elkaar stonden. Deze observatieposten rapporteerden aan luchtwachtcentra in bijvoorbeeld Deventer, Amersfoort, Groningen en Eindhoven. Waar mogelijk werden de posten op bestaande hoge gebouwen ingericht (bijvoorbeeld watertorens, bunkers in duinen, kerktorens en fabrieken); dit betrof circa de helft van de luchtwachtposten. In de andere gevallen werden hoge torens gebouwd, bestaande uit een betonconstructie met raatbouwelementen. De torens varieerden in hoogte van 2 tot 30 meter, afhankelijk van de lokale omstandigheden.

De val van de Berlijnse Muur, die het einde van de Koude Oorlog inluidde, betekende dat de luchtwachttorens hun functie verloren. Sindsdien zijn vele afgebroken. De nog bestaande torens in de regio zijn vervaardigd in prefab-beton volgens Raat-systeem naar een standaardontwerp van bureau M. Zwaagstra.

Het Eiland van Stevensweert op de kaart van Blaeu uit omstreeks 1650 (het noorden is beneden).

Delfstofwinning

Reeds in de Romeinse tijd werd in de omgeving van Tegelen (de plaatsnaam is afgeleid van het Latijnse 'Tegula', dakpan) hoogwaardige klei in veldovens gebakken. Vanaf de 18^e eeuw bloeide de kleiwarenindustrie weer op. Aan de oostkant van het dorp kwamen veel fabrieken, bijvoorbeeld firma Canoy-Herfkens (1883), Kleiwarenfabriek A. Russel (1885) en Gebr. Laumans Kleiwarenindustrie (1845). Hier vinden we tevens nog veel kleiputten en kleigroeven in het landschap. In de kleigroeve van de Gebr. Laumans Kleiwarenindustrie resteren nog enkele smalspoortunnels uit 1920-25. De bloeiende kleiwarenindustrie rond Tegelen leidde tevens tot de vestiging van metaalnijverheid, die kon voorzien in de nodige machines. Voorbeelden zijn de in 1888 gestichte ijzergieterij Hekkens en de in 1921 tot stand gekomen machinefabriek W. Poeth & Zn., waarvan nog delen resteren. Ook bij Venlo, Swalmen en Reuver vinden we nog gebouwen die herinneren aan de lokale dakpannen- en greswarenindustrie, zoals de voormalige greswarenfabriek van de Gebr. P. en J. Teeuwen te Reuver (1899 gesticht). In 1952 kwam zeventig procent van de Nederlandse dakpannen uit Midden-Limburg.

Tegelen en omgeving, weergegeven op de zogeheten Tranchotkaart uit 1805. Aan de oostkant van het dorp is het meer te zien waaruit de klei voor tegels en dakpannen is gewonnen. Tussen het meer en het dorp staat een dakpannenfabriek.

Behalve klei wordt er in Midden-Limburg ook grind gewonnen. De dikke lagen grind die de Maas in het Pleistoceen heeft afgezet zijn voor een deel afgegraven. De grote behoefte aan bouwmaterialen na de Tweede Wereldoorlog heeft geleid tot een aaneenschakeling van grindwinningsplassen, die het landschap van de omgeving van Roermond een totaal ander aanzien hebben gegeven. Thans worden vele grindplassen gebruikt voor de watersport.

Monumenten van devotie

Een bijzonder aspect van het cultuurlandschap van de Maasvallei zijn de vele religieuze monumenten, zoals kloosters, veldkapellen, wegkruisen, Lourdesgrotten en statiegangen, uitingen van de rooms-katholieke geloofsbeleving. In de regio komen kapellen voor op kruispunten van wegen, in bossen en op velden. Ze zijn vaak gewijd aan specifieke heiligen, bijvoorbeeld St. Antonius (bijvoorbeeld Baarlo, Roosteren, Heythuysen), St. Servaas (zoals Beegden en Nunhem), Maria of Onze Lieve Vrouwe (onder meer Geloo, Buggenum, Meerlo, Kesseleik, Mook), St. Anna (bijvoorbeeld Blitterswijk, Ooijen, Hegelsom) en St. Willibrordus (Geystersen).

Ook vinden we in de regio vele wegkruisen. Vroegere onderzoekers veronderstelden dat kruisen werden geplaatst ter vervanging van heidense offeraltaren, als symbool van het nieuwe geloof. Uit de periode voor 1200 is echter niets bekend over dit soort kruisen. Tijdens de Franse overheersing (1794-1814) zijn alle tekenen van godsdienstigheid buiten kerken verboden en zijn veel wegkruisen vernietigd. Kruisen kunnen om uiteenlopende redenen zijn opgericht; meestal betreft het devotiekruisen. In de 13^e eeuw worden kruisen geplaatst naar aanleiding van vonnissen in verband met moord en doodslag. Dergelijke stenen 'zoenkruisen' werden opgericht tot hulp en troost van de ziel van de dode, vaak als deel van de straf van de dader. Verder bestaan er grenskruisen, die de grenzen van nederzettingen of van kerkelijke bezittingen markeren. Missiekruisen werden neergezet na een bezoek van missionarissen aan een dorp. Vooral uit de 17^e eeuw dateren de ongeluiskruisen die herinneren aan noodlottige ongevallen. Tot slot zijn er hagelkruisen, gelegen in het midden van het veld of op een driesprong of kruising. De taak van deze kruisen is om het gewas te beschermen tegen natuurrampen zoals hagel. We vinden kruisen in de gehele regio.

Een processiepark of -gang is een wandeling langs veertien staties die de belangrijkste momenten op de lijdensweg van Jezus verbeelden. De kruiswegstaties in de kerken zijn dus niet primair bedoeld als een decoratieve, eventueel artistieke verfraaiing van de kerkwand, maar hebben een ander, religieus doel. Er zijn ook kruiswegen in de open lucht rondom het kerkgebouw, op kerkhoven en in processieparken en langs de openbare weg. Men trok en trekt - alleen of in groepen - langs de staties, biddend en zingend, ter herdenking aan het lijden en de dood van Jezus als teken en als beleving van dank, van liefde, van rouwmoedigheid over onze zonden die door de Heer werden uitgeboet. In de regio vinden we processieparken te Oostrum (1912-13), Roermond (1866), Steijl (vanaf 1890) en Thorn (1911). Bij het Missiehuis St. Michaël te Steijl ligt, bijvoorbeeld, een kloosterpark met calvarieberg, Mariagrotten, een Olijfgrot, Heilig Hartheuvel en kruiswegstaties.

Bijzonder zijn de Lourdesgrotten te Kessel (1930) en Montfort (1910), replica's van de aan Maria gewijde grot te Lourdes in Frankrijk.

Nederzettingen

De oudste nederzettingen binnen de regio liggen aan of dicht bij de Maas. Een oude nederzetting aan de rivier is Wessem, dat reeds in 965 vermeld wordt. In de Middeleeuwen werd het regelmatig als stad aangeduid, echter de omwalde nederzetting is nooit uitgroeid tot een volwaardige stad.

De kleine stad Thorn heeft zich ontwikkeld rond een in 975 gesticht benedictinessenklooster. Vanaf de 12^e eeuw groeide het klooster uit tot een wereldlijk stift. Tot 1797 vormde Het land van Thorn een afzonderlijk vorstendom; daarna werd het eerst geannexeerd door Frankrijk en later door het Koninkrijk der Nederlanden.

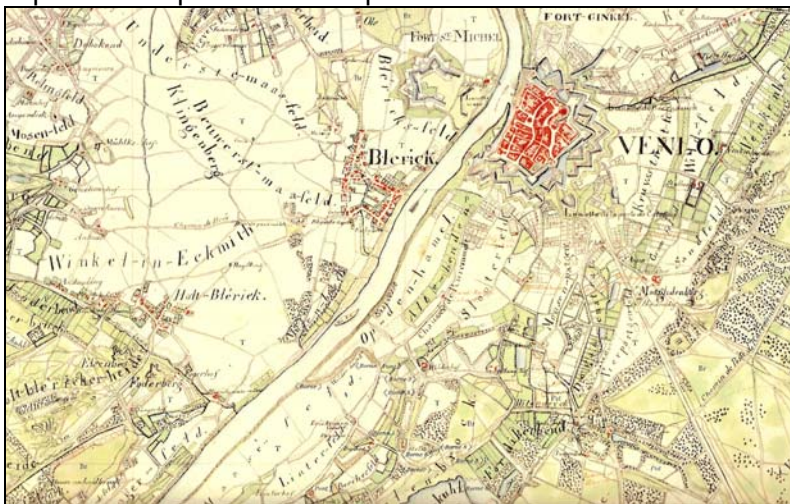

Kloosternederzettingen als Thorn zijn een zeldzaamheid in Nederland. Sinds 1973 is de kern een beschermd stadsgezicht met 107 rijksmonumenten. De vroegmiddeleeuwse kernen Maasbracht (888) en Linne (943) beschikten van oudsher over uitgestrekte akkerlanden op het terras en in het Maasdal.

In de 12^e eeuw werden op de Roermondse heuvel (Christoffelberg of Molenberg) een kasteel, de latere Voogdij, en een parochiekerk gebouwd. Zuidoostelijk hiervan, aan de Roer, lag een handelsnederzetting. Gedurende de 13^e eeuw werd de nederzetting Roermond op planmatige wijze uitgebreid met een groot rechthoekig marktplein en een regelmatig stratenplan. Aan de zuidrand hiervan stichtten de Gelderse graven in 1218 de Munsterabdij. In 1232 kreeg Roermond van graaf Otto II stadsrechten en vervolgens werd een eerste ommuring gebouwd. In het midden van de 14^e eeuw werd een ruimere tweede ommuring aangelegd met poorten (Zwartbroek-, Maasnielder- en Venlose Poort), muurtorens (Ratten- en Cattentoren) en een dubbele droge gracht. In 1342 werd de Maas verlegd en langs de stad geleid, hetgeen van belang was voor de handelspositie van de stad. In 1441 trad Roermond toe tot het Hanzeverbond. In 1559 werd de stad zetel van het bisdom Roermond. Nadat het bisdom in 1801 was opgeheven, werd het in 1853 opnieuw ingesteld, hetgeen Roermond tot een kerkelijk centrum maakte.

Gedurende de 16^e, 17^e en 18^e eeuwen was de stad afwisselend in handen van Staatse, Spaanse, Oostenrijkse en Franse troepen. Van 1815 tot 1830 was Roermond Nederlandse, doch daarna voor 9 jaren Belgisch.

Dankzij de spoorlijn Venlo-Maastricht (1865), de brug over de Maas (1867) en de 'IJzeren Rijn' (1879) kwam de stad wederom tot bloei en kwam enige industrialisatie tot ontwikkeling langs de Roer. Voor het eerste trad de stad buiten de Middeleeuwse omwalling en werd er gebouwd langs de singels. Gedurende de Tweede Wereldoorlog liep de stad beperkte schade op. De binnenstad van Roermond is beschermd gezicht.

De vestingwerken van Venlo zijn duidelijk te herkennen op de kaart van Tranchot/Müffling uit het begin van de 19^e eeuw.

Op een zandopduiking aan de destijds moerassige oostelijke Maasover stichtten de Romeinen in de 1^e eeuw een eerste nederzetting ter plaatse van het huidige Venlo. In het laatste kwart van de 3^e eeuw werd deze militair versterkte Maasovergang verlaten. In de Vroege Middeleeuwen werd het gebied wederom bewoond; de nederzetting Venlo (voor het eerst rond 1000 vermeld) bestond uit twee kernen, die wellicht in de 6^e eeuw al bewoond waren. Een landelijke kern lag rond de St. Martinuskerk, terwijl een tweede kern aan de Maas lag. Ten zuidoosten van de St. Martinuskerk bouwden de Gelderse graven rond 1275 een stadskasteel. Vanaf de 14^e eeuw groeiden de beide kernen aan elkaar. Nadat Venlo in 1343 stadsrechten kreeg werden de twee bewoningskernen samengebracht binnen een rechthoekige ommuring. In de 15^e eeuw groeide de stad uit tot een bloeiend handelscentrum en trad in 1481 toe tot het Hanzeverbod.

Gedurende de 16^e en 17^e eeuwen werd Venlo meerdere malen belegerd en diverse malen versterkt. De stad kreeg onder meer een dubbele omgrachting, vijf bastions en het vijfhoekige fort St. Michiel. Ook in de 18^e eeuw, toen de stad een Staatse enclave was in

het Pruisische Overkwartier, werden diverse verbeteringen uitgevoerd aan de vesting. Zo werden drie forten (o.a. Fort Ginkel), kazernes en een arsenaal aangelegd. Nadat de vestingstatus in 1867 was opgeheven werden grote delen van de vestingwerken ontmanteld. Gedurende de 19^e eeuw ontwikkelde de stad zich tot een spoorwegknooppunt met spoorlijnen naar Breda en Maastricht (1865-66), Viersen (1866), Wesel (1875) en Nijmegen (1883).

In 1940-45 liep Venlo zware oorlogsschade op en in 1945 kreeg J.H.J. Kayser, en later M.P.J.H. Klijnen, opdracht tot herbouw van de binnenstad.

2.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- verschillen in gebruik en inrichting van de verschillende onderdelen van het landschap: grasland in het Maasdal en de dalen van de zijrivieren, akkers op de Maasterrassen, bossen en heidevelden op het hoogterras
- Maasheggen
- open akkercomplexen

Bosbouw

- bebossing van voormalige heidevelden (1850-1940)
- Landgoedbossen

Wonen

- Beschermd dorps- en stadsgezichten: Horst, Ronkensteijn, Roermond, Stevensweert, Thorn, Wessem
- Steden: Gennep (800), Kessel (vroeg ME), Montfort (1260), Nieuwstadt (ME), Roermond (3^e eeuw), Stevensweert (vroeg ME), Susteren (8^e eeuw), Thorn (10^e eeuw), Venlo (1^e eeuw), Wessem (10^e eeuw)
- Nederzettingen langs Maas, o.a.: Arcen (c. 1100), Asselt (vroeg ME), Blitterswijk (1242), Maasbracht (888), Well (ME)
- Nederzettingen op hogere zandgronden, o.a. Ell (late ME), Grathem (1116), Helden (ME, 1230), Heythuysen (vroeg ME), Panningen (17^e eeuw)
- Kloosternederzettingen: St. Joost (c. 1300), St. Odiliënberg (8^e eeuw), Susteren, Thorn,
- Kransakkerdorp: Beesel (ME, 1275)
- Flankesdorp: Maasbree (ME)
- Boshoevenederzetting: Posterholt (12^e eeuw)
- Heideontginningsnederzettingen (19^e eeuw): Kelpen, Oler, Hegelsom, Koningsbosch, Wellerlooi
- Villa's te Baarlo (1939), Horn (jaren 1930), Horst (vroeg 20^e eeuw, voor textielabrikanten), Linne (jaren 1930), Melick (Villa Rosendaal, 1881), Tegelen (19^e/ 20^e eeuw, voor steenfabrikanten)
- Tuinwijk Voorhoevepark te Gennep (1912) voor werknemers van de Noord-Brabantsch-Duitse Spoorwegmaatschappij (NBDS)
- Huis De Tegelarije te Maasniel (17^e eeuw), omgracht herenhuis
- Huis Groenenberg te Thorn (1759), notariswoning
- Diverse witgekalkte huizen te Thorn (m.n. 17^e, 18^e eeuw)

Jacht en visserij

- Jachtslot Mookerheide te Mook (1902-05) voor J.J. Luden van Heumen naar ontwerp van O. en H. Leeuw, met uitkijktoren en tuinaanleg van L.A. Springer (1912)

Waterstaat

- Afwateringskanaal 'Neerskanaal' tussen Noordervaart en de Maas (1854-61), in omgeving van Kesseleik en Neer (ook voor schepen)
- Hoogwaterschuur te Velden (17^e eeuw)

Defensie

- Landweren in de omgeving van Neer, Kessel, Venlo, Swalmen en Tegelen.
- Ruïne van kasteel Bleijenbeek te Afferden (c. 1390) op een omgracht terrein
- Kasteel Arcen (1511-22, herbouw 18^e eeuw) op een dubbel omgracht terrein met voorhof, omgrachte kasteeltuinen, ijskelder, tiendschuur en watermolen
- Ruïne van de Schanstoren te Arcen (1400-1425)

- Resten van een gebastioneerde dubbelschans bij kanaal Fossa Eugenia te Arcen (1626-27))
- Kasteel De Borcht of Kasteel d'Erp te Baarlo (1326) op omgracht terrein met nederhof en kasteelpark
- Huis De Raay te Baarlo (13^e eeuw) met kasteelboerderij (19^e eeuw)
- Huis de Berkt te Baarlo (ME, 1838-40) op omgracht terrein
- Kasteel Baexem (1244, 1676)
- Huis Nederhoven te Beegden (1480), deels omgracht, met nederhof
- Kasteel Nieuwenbroek te Beesel (1325, 16^e eeuw) met nederhof
- Fort St. Michiel te Blerick (1641-43)
- Frederik Hendrikkazerne te Blerick (1912-14) op terrein voormalig fort St. Michiel
- Ruïne van kasteel Blitterswijck (14^e eeuw), verwoest in 1944
- Ruïne van kasteel Broekhuizen (13^e eeuw), verwoest in 1944; alleen 15-eeuwse kelder resteert
- Omgrachte nederhof van huize De Kolck te Broekhuizenvorst (16^e, 18^e eeuw)
- Huis Ooijen (17^e eeuw ter plekke van ME kasteel)
- Huis Malorgh of Walbergh te Buggenum (ME, 1830)
- Resten van ME stadsmuur te Gennep
- Ruïne van het Gennepershuis te Gennep (11^e eeuw, waterburcht)
- Ruïne van kasteel Geysteren (13^e eeuw), in 1918 verbrand en 1944 volledig verwoest
- Kasteel Ten Hove te Grathem (1210) op een oorspronkelijk dubbel omgracht terrein met nederhof (17^e eeuw)
- Huis Groot-Buggenum te Grathem (1329, c. 1600) op omgracht terrein; op restanten van kasteel werd in 1889 huidige neogotische jachtslot gebouwd naar plannen van E. Corbey voor W. Verbruggen met tuinaanleg door R. Weber (1975)
- Ruïne van kasteel Grubbenvorst of 'Gebroken Slot' (1311), in 1944 opgeblazen
- Huis Caldenbroek te Grubbenvorst (1394, 16^e eeuw)
- Kasteel Aldengoor te Haelen (1212) met nederhof (18^e eeuw)
- Kasteel Heel (huidige vorm 17^e eeuw)
- Huis Heijen (11^e eeuw, 16^e eeuw) met nederhof (1706)
- Kasteel Daelenbroeck te Herkenbosch (1326); op omgracht terrein ligt ME kasteelruïne; met voorburcht (1707) en Hoeve Daelenbroek (1701)
- Kasteel Horn (1243) op kunstmatig verhoogde zandopduiking en omgeven door droge gracht; met nederhof, jachtopzienerwoning (18^e eeuw), rosmolen (1836) en landschapspark (19^e eeuw)
- Ruïne van Kasteel Horst (1326) op omgracht terrein met tiendschuur (1744)
- Ruïne van mottekasteel De Keverberg te Kessel (11^e-12^e eeuw) op een kunstmatig verhoogde zandopduiking; in 1944 opgeblazen
- Kasteel De Borggraaf te Lottum (16^e eeuw) op dubbel omgracht terrein met nederhof (1743)
- Huis De Thooren te Maasniel (15^e eeuw), oorspronkelijk omgracht
- Het Kasteeltje te Meerlo (restanten van ME kasteel Meerlo)
- Ruïne van Kasteel Montfort (1251-67) i.o.v. graaf Hendrik van Gelre op dubbel omgracht terrein met jachthuis (1840) en kasteelboerderij (14^e eeuw)
- Luchtwachttuikijktoren te Montfort (1953) in prefab-beton volgens het standaardontwerp van bureau M. Zwaagstra
- Slagveld op Mookerheide tussen Spaanse en Staatse troepen, 1574
- Twee aarden schansen op Mookerheide (1684): Mookerschans en Heumense Schans
- Huis Wittem te Nieuwstadt (c. 1700 op plek van 15e-eeuws versterkt huis) met tiendschuur en carrévormige hoeve
- Kasteel Millen te Nieuwstadt (13e eeuw) op motte. Bij de restanten van ME kasteel verrees eind 17e eeuw Huis Millen. Met tiendschuur (1745) en watermolen
- Huis Nunhem (1485, 18e eeuw vervangen), oorspronkelijk omgracht
- Huis Hasselholt te Ohé (16e eeuw), oorspronkelijk omgracht
- Luchtwachttuikijktoren te Posterholt (1953) in prefab-beton volgens het standaardontwerp van bureau M. Zwaagstra
- ME stadsmuur te Roermond met Rattentoren en Cattentoren
- Voormalige Ernst Casimirkazerne te Roermond (1938) naar plannen van genie-kapitein A. Boost (grensbataljonkazerne)
- Kasteel Eyckholt of 't Heufken te Roosteren (laat 16^e eeuw)
- Kasteel Ter Borch of Roosterborch te Roosteren (15^e eeuw, c. 1880)
- Kasteel Freymerson te St. Odiliënberg (ME); in 1865 werd door P.J.H.Cuypers het huidige herenhuis ontworpen; ronde toren van ME kasteel resteert in park
- Verdedigingswerken van Stevensweert (1633, 1700). Na ontmanteling in 1874 resteert stervormige aanleg en strategietraject
- Ruïne van kasteel De Oudborg te Swalmen (14^e eeuw), oorspronkelijk omgracht
- Kasteel Hillenraad te Swalmen (1381-92), omgracht met een omgracht terrein waarop voorhof en parkaanleg. Met tuinhuis (18^e eeuw), tiendschuur (1745) en familiebegraafplaats (20^e eeuw)
- Huis Zuidwijk-Spick te Swalmen (15^e eeuw, 17^e eeuw), omgracht
- Kasteel Holtmühlen of Glazenap te Tegelen (1326), bestaande uit drie, oorspronkelijk afzonderlijk omgrachte delen: kasteel, voorhof met koetshuis en Kalderkerkerpoort, en nederhof met tiendschuur

en Venlosepoort

- Huis De Munt te Tegelen (1402)
- Grote Hegge of 'Hof van Thorn' te Thorn (15^e eeuw), oorspronkelijk omgracht, met tiendschuur (18^e eeuw)
- Stadsmuur te Venlo (mid 14^e eeuw)
- Huis Stalberg te Venlo (1389), oorspronkelijk omgracht
- Huis Lovendaal te Venlo (1486), oorspronkelijk omgracht
- Arenborg te Venlo (17^e eeuw) met nederhof
- Commandobunker en verkeerstoren te Venlo (1940-41), hoorde bij het militaire Duitse vliegveld 'Fliegerhorst Herungen'
- Marechausseekazerne te Venray (1922)
- Voormalige marechausseekazerne te Vlodrop (1918)
- Kasteel Steenhuis te Vlodrop (ME, in 1664 vervangen door huidige herenhuis), omgracht, met bouwhuizen en kasteelboerderij
- Kasteel Well (1382), dubbel omgracht met voorhof, tiendschuur, torenmolenuitruïne en kapel

Delfstofwinning

- St. Willibrordusput te Geysteren (15^e eeuw)
- Kleiwinning langs de Maas, bijvoorbeeld kleiputten en kleigroeven te Tegelen
- Grindwinning langs de Maas, bijvoorbeeld grindplassen bij Roermond
- Waterpompstation te Venlo (1888)

Bedrijvigheid

- Windmolen 'Nooit Gedacht' te Afferden (1886, bergmolen)
- Tiendschuur bij Kasteel Arcen (1713)
- 'Wijmarse Watermolen' of 'Kasteelmolen' bij Kasteel Arcen (1677, boven- en onderslag; koren- en oliemolen)
- Stoombierfabriek 'De Vriendenkring' te Arcen (1915) naar plannen van J.L. Grubben
- Voormalig brouwershuis 'Gebrouw-huis' te Asselt (1868)
- Watermolen 'Kasteelmolen' op de Kwistbeek te Baarlo (voor 1700, onderslagmolen)
- Wasplaats te Baarlo (c. 1870), bij bron 'de Sprunk'
- Windmolen 'Aurora' te Baexem (18e eeuw, standerdmolen, koren)
- Windmolen te Beegden (1750)
- Voormalig brouwershuis te Beesel (1821)
- Windmolen 'De Grauwe Beer' te Beesel (1604, 1891, bergmolen)
- Dakpannenfabriek 'Janssen-Dings' te Belfeld (1892)
- Voormalige watermolen Café Maalbeek te Belfeld (1766)
- Voormalige watermolen te Hout-Blerick (19e eeuw, onderslag)
- Brouwershuis te Broekhuizen (18e eeuw, 1858)
- Voormalige coöperatiegebouw LLTB te Broekhuizenvorst (1918)
- N.V. kleiwarenfabriek te Buggenum (c. 1905)
- Voormalige zuivelfabriek 'De Fuus' te Ell (1909)
- Voormalige fabriek voor houtbewerking 'De Gennep Molen' te Gennep (1898)
- Watermolen op de Oostrumse Beek te Geysteren (c. 1750)
- Watermolen 'Grathemermolen' te Grathem (1252, onderslag) op Uffelse Beek
- Watermolen 'Slottermolen' op de Everlose Beek te Grubbenvorst (14^e eeuw, 1849) met molenvijver en molenaarswoning (1851)
- Drie watermolens te Haelen: Vogelmolen (1778, onderslag op Haelense Beek); St. Ursulamolen of Leumolen (1558, 1773; onderslag op Leubeek); St. Elisabethsmolen (mid 19^e eeuw; graan-, olie- en houtzaagmolen op Leubeek)
- Coöperatieve stoomzuivelfabriek St. Antonius te Panheel (1914)
- Windmolen 'Gerardamolen' te Heijen (hier geplaatst in 1950)
- Windmolen 'St. Antonius' of 'Molen van Coenen' te Heythuysen (1860, koren en olie)
- Windmolens te Horn: De Hoop (1817, bergmolen); De Welvaart (1823, 1933, bergmolen) met molenaarshuis (c. 1865)
- Voormalige brouwerij te Horst (c. 1850)
- Voormalige Zuid-Nederlandse Kantfabriek te Horst (1928)
- Watermolen 'Uffelse Molen' te Hunsel (16^e eeuw, 1884, onderslag) op de Uffelse Beek
- Watermolen 'Schouwsmolen' te Ittervoort (c. 1630, vergroot 1830, onderslag) op de Itterbeek met molenaarswoning (1822)
- Windmolen 'St. Antonius' te Kessel (laat 18^e eeuw, standerdmolen)
- Voormalige stoombierbrouwerij te Linne (1895)
- Windmolen 'Leonardusmolen' te Maasbracht (1867, bergmolen)
- Voormalige stoomzuivelfabriek 'De Driesprong' te Maasbracht (1910)
- Windmolen 'Prins Bernhard' te Melick (1998-99 herbouwd, standerdmolen)
- Windmolen 'Nooit Gedacht' te Merselo (1867, bergmolen)

- Windmolen 'Eendracht maakt Macht' te Meterik (1899, bergmolen)
- Watermolen 'Bovenste Plasmolen' te Middelaar (1725, midden- en bovenslag op Molenbeek; papiermolen)
- Brouwerij Lindeboom te Neer (1871)
- Watermolens te Neer op de Neerbeek: Friedesemolen (1717; onderslag) en Hammermolen (1895, onderslag)
- Voormalige watermolen 'Armenmolen' op de Ifterbeek te Neeritter (1345, 1686, onderslag)
- Voormalig kledingatelier Kwaspens te Neeritter (c. 1910)
- Dubbele watermolen 'Millenermolen' te Nieuwstadt; op grens met Duitsland
- Steenfabriek Corubona te Nunhem (1912)
- Watermolens te Oostrum: 19^e-eeuwse watermolen en de Rosmolen op de Oostrumse Beek (vóór 1667, onderslag)
- Windmolen 'De Reus' te Ottersum (1846-47, bergmolen)
- Heldense Steenfabriek te Panningen (1909) met ringoven
- Voormalige textiel fabriek 'Posterholt' te Posterholt (1932)
- Voormalige verfwaren- en Japanlakfabriek 'Reuverine' te Reuver (1918 gesticht) met directeurswoning
- Voormalige greswarenfabriek van de Gebr. P. en J. Teeuwen te Reuver (1899 gesticht)
- Voormalige watermolen van Offenbeek te Ronkensteijn (c. 1460, onderslag) op de Schelkensbeek
- Het Steel te Roermond: 13^e-eeuwse twee dubbele watermolens (oorspr. voor lakennijverheid) in 1807 tot papiermolen verbouwd; in 1834 papierfabriek gebouwd. In 1919 bouw van een waterkrachtcentrale. In 1927 werd in complex Electro Chemische Industrie gevestigd. Sinds 2000 levert waterkrachtcentrale weer stroom. Ter plaatse van de onderste watermolens werd in 1869 de Fabriek voor Chemicaliën en Verstoffen gesticht.
- Voormalige meubelfabriek te Roermond (mid 19^e eeuw)
- Voormalige stroopfabriek te Roermond (1861)
- Voormalige meelfabriek te Roermond (c. 1870)
- Voormalige stoom-chemischewasserij 'Edelweiss' te Roermond (1888)
- Mouterij Limburgia te Roermond (1877)
- Voormalige meubelfabriek te Roermond (1905)
- Windmolen 'Molen van Verbeek' te St. Odiliënberg (1883, bergmolen)
- Voormalige stoomzuivelfabriek te Stevensweert (1910)
- Windmolen 'Hompesche Molen' te Stevensweert (1722, stelling)
- Watermolen 'Dieterdermolen' te Dieteren (13^e eeuw, onderslag) op de Rode Beek
- IJzergieterij Konings te Swalmen (1874)
- Voormalige moutfabriek van de firma Jos Hendrickx-Crijns te Swalmen (1888)
- Sporen van kleiwarenindustrie te Tegelen, bijv: schoorsteen van firma Canoy-Herfkens (1895), dienstwoningen van de in 1885 gestichte Kleiwarenfabriek A. Russel, smalspoortunnels in groeve van Gebr. Laumans Kleiwarenindustrie.
- Metaalnijverheid te Tegelen, bijv. in 1888 gestichte ijzergieterij Hekkens en de in 1921 tot stand gekomen machinefabriek W. Poeth & Zn., waarvan nog delen resteren
- Voormalig munthuis te Thorn (18^e eeuw)
- Watermolen 'Kraekermolen' te Thorn (1310, 18^e eeuw), onderslag op Thornerbeek, met molenaarswoning (18^e eeuw)
- Voormalige stroopfabriek 'De Hof' te Thorn (c. 1830)
- Voormalige stoomdakfabriek 'Hendrik van de Boel' te Thorn (c. 1895)
- Voormalige kiosk te Tienray (1908), voor verkoop van religieuze artikelen
- Windmolen 'Rust na Arbeid' te Ven-Zelderheide (1880, bergmolen)
- Nederlandse Instrumenten Compagnie-fabriek te Venlo (1921)
- Diverse andere bedrijfsgebouwen te Venlo, o.a. gemeentelijk slachthuis (1913), Venlose Veiling Vereniging (1928-29) en Enfacomplex (1947)
- Windmolen 'St. Petrus' of 'Gitzelsmolen' te Venray (1855-56)
- Voormalige brouwerij 'De Gouden Leeuw' te Venray (1878)
- Watermolens te Vlodrop: Vlodroppermolen (1834) en Gitstappermolen (18^e eeuw, middenslag)

Infrastructuur

- Rijksweg Venlo-Roermond (1831-32)
- Spoorlijn Nijmegen-Venlo (1882)
- Stuw- en sluiscomplex in Maas te Afferden (1929)
- Fossa Eugenia te Arcen, restant van in 1626-27 door de Spanjaarden gegraven kanaal van de Maas bij Venlo naar de Rijn bij Rheinberg
- Gietijzeren wegwijzer te Beesel (1890)
- Voormalig station te Belfeld (1894)
- Stuw- en sluiscomplex in Maas te Belfeld (1920-21)
- Voormalige tramhalte van de Maas Buurtspoorweg te Bergen (1913; in 1944 buiten werking gesteld) met laadperron

- Voormalige wagenwerkplaats van de Staatsspoorwegen te Blerick (1899)
- Stuw- en sluiscomplex in Maas te Heel (1920-22) met een dubbele schutsluis in het Lateraal Kanaal Linne-Buggenum
- Sluis in Kanaal Wessem-Nederweert te Heel (1927-28)
- Station 'Horst-Sevenum' te Hegelsom (1867) op de Staatsspoorweg Helmond-Venlo
- Baanwachtershuis 'Wachthuis 56' te Melderslo (1883)
- Schutsluiscomplex in Julianakanaal te Maasbracht (1928, 1966)
- Schutsluis in het Neerskanaal te Neer (1886, ter vervanging van houten sluis) met ovale schutkolk en sluiswachterwoning (1857) naar plannen van J. Badon Ghijben
- 'Neerskanaal' tussen Noordervaart en de Maas (1854-61)
- Station te Reuver (1867) aan lijn M'tricht-Venlo, naar plannen van K.H. van Brederode
- Maria Theresiabrug te Roermond (1771) ter plekke van 16^e-eeuwse voorganger
- Station te Roermond (1862) aan lijn M'tricht-Venlo, naar ontwerp van K.H. van Brederode
- Tramremise te Roermond (c. 1922) voor de Limburgse Tramwegmaatschappij
- Stuw- en sluiscomplex in de Maas te Roermond (1926) met sluiswachterswoningen
- Station te Swalmen (1867) ad lijn M'tricht-Venlo
- Spoorwegviaduct te Tegelen (1865) in spoorlijn M'tricht-Venlo
- Watertoren te Tegelen (1938) naar ontwerp van E. Noorman
- Voormalige station 'Meerlo-Tienray' (1882) aan de lijn Venlo-Nijmegen
- Station te Venlo (1958) naar ontwerp van K. van der Gaast
- Autobusstation te Venray (1960)
- Station Vlodrop (1879) aan de IJzeren Rijn

Bestuur

- Rijksgrensstenen op de rijksgrenzen met België en Duitsland
- Grenspaal nr. 124 te Stevensweert (1843), één vd totaal 388 gietijzeren grenspalen op grens NL-B
- Raadhuis te Arcen (1949-51) naar plannen van A.J. Kropholler en R.J. Veendorp
- Voormalig raadhuis te Beesel (1876)
- Voormalig raadhuis te Belfeld (1916)
- Voormalig raadhuis te Blerick (1865-66)
- Voormalig raadhuis te Ell (1908)
- Voormalig stadhuis te Gennep (1612-17) naar plannen van W. van Bommel
- Obeliskvormige grenssteen te Geysteren (markeert oude grens van Land van Kessel met Land van Cuijk)
- Raadhuis te Grubbenvorst (1938)
- Voormalig raadhuis te Heythuysen (1908)
- Twee voormalige raadhuisen te Horn (1895, 1938-39)
- Voormalig raadhuis te Horst (1890)
- Raadhuis te Kessel (1848) naar ontwerp van J.H.J. Dumoulin
- 'Gekke Graaf' te Kesseleik: landweer ter beëindiging grensgeschillen tussen prins-bisdom Luik en hertog van Gelre. In 19^e eeuw omgevormd tot Neerskanaal
- Raadhuis te Maasbracht (1939)
- Raadhuis te Maasbree (1872)
- Voormalig raadhuis te Maasniel (1936)
- Voormalig raadhuis te Melick (1888)
- Raadhuis te Montfort (1950)
- Raadhuis te Mook (1950-51) wellicht naar plannen van J.G. Deurkwam
- Grenspaal tussen Gelderland en Limburg te Mook (19e eeuw)
- Voormalig raadhuis te Neer (1485)
- Voormalige schepenbank te Neer (1667)
- Voormalig raadhuis te Nieuwstadt (1883)
- Voormalig raadhuis te Nunhem (1930)
- Voormalig raadhuis te Ohé (1851)
- Voormalig raadhuis te Ottersum (1902)
- Stadhuis te Roermond (1399)
- Voormalig politiebureau te Roermond (1903)
- Voormalig kantoor voor belastingen en registratie te Roermond (1908)
- Voormalig bisschoppelijk paleis te Roermond (1666-70)
- Voormalige Prinsenhof te Roermond (1683-86, ter plekke van Hof van Gelre)
- Raadhuis te Sevenum (1955) naar plannen van H.W. Valk
- Raadhuis te St. Odiliënberg (1938)
- Voormalig gouvernementshuis te Stevensweert (1732)
- Raadhuis te Stevensweert (1858)
- Raadhuis te Susteren (1939)
- Voormalig raadhuis te Swalmen (1902) naar ontwerp van C.J.H. Franssen
- Voormalig raadhuis te Tegelen (1947)

- Stadhuis te Venlo (14^e eeuw)
- Voormalig belastingkantoor te Venlo (1888) naar plannen van A. Voerman
- Voormalig politiebureau te Venlo (1928)
- Voormalig en huidige raadhuis te Venray (resp. 1884 en 1948)
- Voormalige douanepost te Vlodrop (1857) bij grensovergang Rothenbach
- Voormalig raadhuis te Wanssum (1940, 1954)
- Voormalig raadhuis te Wesseem (1859-60)

Religie

- Diverse (weg)kapellen, bijvoorbeeld te Afferden (1606), Beegden (19^e eeuw), Geysteren, Hegelsom, Mook
- Diverse wegkruisen
- R.K. kerken in vrijwel alle nederzettingen, bijvoorbeeld Kerktoren van oude R.K. St. Petruskerk te Bergen (c. 1250), R.K. St. Stephanuskerk te Heel (c. 1100) en R.K. St. Lambertuskerk te Neeritter (13^e eeuw)
- Neolithische grafheuvels ontdekt, bijvoorbeeld bij Swalmen
- Grafheuvels uit de Bronstijd en IJzertijd, bijvoorbeeld te Swalmen, Grubbenvorst en Venlo
- Voormalige St. Josephklooster te Baarlo (1905)
- Klooster Mariabosch te Baexem (eind 19^e eeuw)
- Voormalige jezuïtenklooster Exaten te Baexem: 14^e-eeuwse kasteel Exaten in 1872 gekocht door jezuïten uit Munster die het uitbreidden tot een 'Kultuurkampf'-klooster
- Voormalige St. Josephklooster te Buggenum (1905-06)
- Ursulinenklooster 'Bisweide' te Grubbenvorst (1870)
- Klooster St. Elisabethsdal te Haelen (1240 gesticht, 18^e eeuw)
- R.K. St. Josephklooster te Heel (1908)
- Voormalige klooster 'Huize Kerkenbosch' te Helden (1902-03)
- Voormalige klooster te Herkenbosch (c. 1930)
- Kloosters te Heythuysen: klooster St. Elisabeth (1835; op landgoed De Kreppel uit 1757) en H. Geestklooster (1930)
- Kloosters te Horn: H. Hart van Maria (c. 1912) en St. Magdalena (1957)
- Lourdesgrot op kasteelterrein van De Keverberg te Kessel (c. 1930)
- Kruiswegstaties op kasteelterrein van De Keverberg te Kessel (1843)
- Voormalige klooster van de 'Liefdeszusters van het Kostbaar Bloed te Sittard' te Koningsbosch (1873-74) naar ontwerp van Joh. Kayser
- Voormalig klooster te Linne (1910)
- Voormalig St. Jozefklooster te Maasbree (1902-03)
- Voormalige R.K. St. Luciaklooster te Maasniel (1913)
- Voormalig Theresiaklooster te Meterik (1925)
- Klooster van de Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid te Montfort (c. 1910) met Lourdesgrot
- Britse oorlogsbegraafplaats te Mook (c. 1950) met memoriekapel en 'Cross of Sacrifice', wellicht naar ontwerp van Ph. Hepworth
- Voormalig St. Josephklooster te Neer (1910-11) naar plannen van C.J.H. Franssen
- Voormalig klooster Keizersbosch te Neer (1200)
- Voormalig novicenhuis 'Hoge Huis' te Neeritter (1903)
- Voormalige klooster Maria Schoot te Nunhem (1735)
- Voormalig noviciaat 'Sint Pascalis' te Oostrum (1935) met kleine Lourdesgrot
- R.K. begraafplaats 'Trans Cedron te Oostrum (1909) met processiepark (1912-13) en Calvarieberg
- Voormalig Liefdesgesticht te Ottersum (1905)
- Voormalig kloostercomplex 'Maria Roepaan' te Ottersum (1882): 'Kultuurkampf'-klooster.
- Voormalig St. Josephklooster te Panningen (1878)
- Huis Savelberg te Panningen (1938) voor zenuwlijders en epileptici
- Voormalig H. Hartklooster te Reuver (1890-91)
- Diverse kloosters te Roermond, o.a.: begaardenklooster (1322), jezuïetenklooster (1483) en ursulinenklooster (1646)
- Voormalige synagoge te Roermond (1896)
- Voormalige bisschoppelijke seminarie te Roermond (16^e eeuw)
- Diverse putbeelden te Roermond, ter bescherming van – verdwenen - waterputten
- Kruisiginggroep te Roermond (17^e eeuw)
- R.K. klooster van Maria ten Hemelopneming te Roermond (1866) naar ontwerp van P.J.H. Cuypers met processiepark naar ontwerp van J.Th.J. Cuypers (incl. calvarieberg, kruiswegstaties en beelden van het Heilig Graf)
- Voormalig klooster van de Zusters van het Heilig Graf te St. Odiliënberg (1867)
- Priorij Thabor te St. Odiliënberg (1890-96)
- Missiehuis St. Michaël te Steijl (eind 19^e eeuw): Kultuurkampf. Met kloosterpark met calvarieberg, Mariagrotten, een Olijfberggrot, H. Hartheuvel en kruiswegstaties (vanaf 1890)
- Voormalig klooster Notre Dame te Steijl (eind 19^e eeuw)

- Klooster van de missiezusters te Steijl (1901-04)
- H. Geestklooster te Steijl (1896)
- St. Josephklooster te Steijl (18^e eeuw), sinds 1876 ingericht als klooster
- Heiligenbeeldhuisje te Swalmen (1723)
- Voormalige O.L.V.klooster te Tegelen (1889)
- Trappistenklooster Ulingsheide te Tegelen (1884)
- Restanten van voormalig paleis van de vorstinabdisen en het klooster te Thorn (16^e eeuw), bijv. immuniteitsmuur en -poort
- Diverse witgekalkte kanunnikenhuizen te Thorn (17^e, 18^e eeuw)
- R.K. kerk O.L.V. Troosteres der Bedrukten te Tienray (19^e eeuw, 1949-50) met reconstructie van Lourdesgrot uit 1888
- Voormalige missieklooster St. Joseph te Tienray (1909)
- Kruisweg te Thorn (1911) met staties
- Diverse kloosters te Venlo, o.a. Mariaweide (1416) en Mariadal (1889, Kulturkampf)
- St. Jozefklooster te Venray (1880)
- Klooster St. Oda te Venray (1950)
- Britse oorlogsbegraafplaats te Venray (1950) met memoriekapel en 'Cross of Sacrifice'
- College St.Ludwig te Vlodrop (1905-09), voormalig franciscaner klooster

Recreatie/sport

- Voormalige theeschenkerij 'Wolfsberg' te Mook (1932) voor J.W.M. Kraft naar ontwerp van J.C. van Hooff
- Herberg 'De Zwaan' te Swalmen (1700)
- Openluchttheater 'De Doolhof' te Tegelen (1927) naar plannen van W. Siebgrens en P. van Gerven
- Openbare parken te Venlo: Wilhelminapark (1882, ter plaatse van Fort Ginkel) en Julianapark (1946, op voormalig rangeerterrein)
- St. Odapark te Venray (1899)

Zorg, onderwijs en cultuur

- Muziektent te Grubbenvorst (1935)
- Muziektent te Horn (1938)
- Sanatorium Hornerheide te Horn (1921) voor TBC patiënten met diverse paviljoens, kuurhal, boskapel, tuinhuisje
- Voormalige Groene Kruisgebouw te Maasniel (c. 1950)
- Ballonzuil te Merselo (1896): obelisk op sokkel ter herinnering aan landing van drie Franse ballonvaarders in 1871
- R.K. kweekschool 'Maria Immaculata' te Mook (1848, 1922-23)
- Voormalig gasthuis te Neeritter (15^e eeuw)
- Nationale Handelsacademie te Panningen (c. 1870)
- Voormalige landbouwschool te Panningen (1926)
- Atelier voor de gewijde beeldhouwkunde te Roermond (1853) naar ontwerp van P.J.H. Cuypers (voor zichzelf)
- Voormalig begijnhof 'Pottenhuis' te Thorn (1772)
- Voormalige Oude School te Thorn (1700)
- Bioscoop Citytheater te Venlo (1939)
- Limburgs Museum te Venlo (2000)
- Herstellingsoord 'Mutsaersoord' te Venlo (1928)
- Voormalige landbouwhuishoudschool te Venray (1930-31)
- Psychiatrisch ziekenhuizen te Venray: St. Anna (1908-11) en St. Servatius (1905-07)

Energievoorziening

- Maascentrale van de Provinciale Limburgse Elektriciteits Maatschappij te Buggenum (1954-55) naar plannen van J.D. Postma
- Trafohuisje te Panheel (c. 1930)
- Trafohuisje te Melderslo (1931)
- Trafohuisje te Leunen (1920)
- Clausentrale van de Provinciale Limburgse Elektriciteits Maatschappij te Maasbracht (1973) naar plannen van architectenbureau Hoen Ubachs Romans
- Dubbel trafohuisje te Posterholt (1935)
- Trafohuisje te Velden (c. 1928)
- Trafohuisje te Venray (1934)
- Trafohuisje te Well (1935)
- Trafohuisje te Wesseem (1920)

Landgoederen en buitens

- Tuinen rond kasteel Arcen (1985-86) naar plannen van N.T.M. Roozen met tuinen uit versch.

- stijlperiodes, met ijskelder (1800)
- Kasteelpark rond kasteel De Borcht te Baarlo (c. 1750), rond 1830 is noordelijke gedeelte in landschapstijl omgevormd
- Huis De Roffaert te Baarlo (1629)
- Huis Schérès te Baarlo (1766)
- Huis De Brias te Baexem (1717)
- Huis Waterloo te Beesel (1780, 1922-23) herbouw naar plannen van C.J.H. en J. Franssen
- Huis De Steeg te Grubbenvorst (mid 18e eeuw)
- Buitenplaats De Bedelaar te Haelen (1906) i.o.v. paleontoloog prof. M.E.F.T. Dubois met villa (1910) naar plannen van L. Wagemans, ijskelder (1915), tuinhuisje (c. 1925), uilentoren (1937-38) en vleermuistoren (1916)
- Landschapspark rond Kasteel Horn (19^e eeuw) met 18^e-eeuwse oprijlaan en diverse 19^e-20^e-eeuwse tuinsieraden.
- Huize Oeverberg te Kessel (1870-72) i.o.v. Baron F.H.K.E. van Keverberg van Kessel
- Huis Oijen te Kessel (16^e eeuw)
- Huis Heisterum te Linne (c. 1740) i.o.v. fam. Van der Schoor; met 19^e-eeuws landschapspark
- Huis Ravensberg te Linne (17^e eeuw)
- Huis Aerwinckel (1856) ter plekke van ME kasteel Aerwinckel met landschapspark
- Kasteel Hattem te Roermond (17^e eeuw)
- Huis Schöndelen te Roermond (1893)
- Huis Hoosden te St. Odiliënberg (17^e eeuw)
- Parkbos rond Kasteel Freymerson te St. Odiliënberg (19^e eeuw) met een ornamentele vijver omgeven door treurwilgen
- Parkaanleg bij Kasteel Hillenraad te Swalmen: in opzet 17^e-eeuws (lanen); omgrachte geometrische aanleg is 18^e-eeuws; reconstructie in 1909
- Landhuis De Koel te Venlo (1821) voor J.G.H. Heutz

2.7 Literatuur

- Aerssen, F.H. van, 1949. Enkele grepen uit het verleden en heden van de gemeente Bergen. Boxmeer. Baas, H. & P. Jacobs, 2000. Van knuppelpad tot galgenberg, werken aan cultuurhistorische en aardkundige landschapselementen – 40 voorbeeldprojecten kort belicht. Utrecht, Landschapsbeheer Nederland
- Bakker, M.M. de, K. Janssen de Limpens, e.a., 1963. Een boekje open over Thorn. Roermond.
- Barends, S., H. Renes, T. Stol, H. van Triest, R. de Vries & F. van Woudenberg, 1993. Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes – historische landschapselementen in Nederland. Utrecht, Matrijs
- Batta, E.C.M.A., 1976. Limburgs verleden; Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815. 2e druk. Maastricht. (2 delen)
- Baudin, H.O.J.H., J.G.C.M. Jansen & J.F.R. Philips, 1969. Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis. Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg 14: 3-102.
- Beek & Kooiman Cultuurhistorie, 2004. Het post-militaire landschap. Een overzicht van linies en stellingen in Nederland (twee delen: werkboek en kaarten). Den Haag, Ministerie van VROM
- Berghs, J.H.J., 1970. Uit Baexem's oude verleden. Baexem.
- Beterams, G., P. Kunen & A. Verstraelen, 1980. Geysteren; historie en natuurschoon in woord en beeld. Venlo.
- Bibliografie betreffende de landbouwgeschiedenis van Limburg, 1962. Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg 7: 121-162.
- Born; een koninklijk domein met een boeiend verleden, 1978. Born.
- Bossenbroek, Ph., J.T. Hermans, J.A.H. Smits, J.T. Vorstermans & F.S. van Westreenen, 1996. Het land van Peel en Maas. Natuurgebieden in Zuidoost-Nederland. Roermond
- Brand, M.P.J. van den, 1973. Bijdrage tot de vroegste geschiedenis van Wanssum en zijn gemiste stadsrechten. Wanssum.
- Brand, M.P.J. van den, 1982. Lief en leed in en over De Oude Peel. Venray.
- Broek, J.M.M. van der, 1966. De bodem van Limburg; toelichting bij blad 9 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen. Bieslo aen die Maese, 1982. Tentoonstellingsgids (Reuver-Beesel). Beesel. Camps, H., 1983. Veltheym-Veltum. Geschiedenis van een Venrayse Wijk.

- Claessens, Th.J.A.H., 1962. De ontwikkeling van de landbouw in Venray, Horst en Sevenum (1850-1914). *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 6: 102-181.
- Donker, J.G., 1974. *Gemeente Bergen voorheen en thans*. Bergen.
- Driessen, Th.W.J., 1952. *De geschiedenis van Tegelen*. z.pl.
- Driessen, Th.W.J. & M.P.J. van den Brand, 1975. *1000 jaar Gennep*. Nijmegen.
- Droesen, W.J., 1927. *De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning*. Roermond.
- Hekker, R.C., 1981. De dorpen. In: *Dorp en stad in Limburg. Ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel*. Zutphen, p. 11-36.
- Hendricks, A.J.G., 1981. *Kessel, Maas dorp met een rijke historie*. Venlo. 1000 jaar Herten, 1968. Roermond.
- *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, 1953. Roermond.
- Hoens, J.A., 1920. *Heerlen en omstreken in hun oudste geschiedenis*. Sittard.
- Houben, G.L. et al., 1979. *Buchten van toen tot nu; een visuele retrospectie betreffende Buchten, Ilikhoven en Visserweert*. Buchten.
- Houtmortels, J., 1949. *Thorn. Hoogadelijke rijksabdij en vorstendom*. Maastricht.
- Hupperetz, W., B. Olde Meierink & R. Rommes, 2005. *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen* Utrecht, Matrijs
- Jappe Alberts, W., 1972-1974. *Geschiedenis van de beide Limburgen; beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg, I (1972) tot 1632; 11 (1974) vanaf 1632 tot ± 1918*. Assen. (2 delen)
- Jansen, J.C.G.M., 1982. *Heren en boeren in Limburg 1150-1800. Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 27: 1-21.
- Janssen, R., W. Sangers, A. Claassen et al., 1980. *Roosteren, wie het reilde en zeilde. Roosteren*. Kempkes, J., 1971. *Posterholt of Pos-ter-holt?* *Roerstreek* 3: 85-99.
- Koenderink, A.G., 1977. *Stramproyer Heem-studies*. Stramproy. (3 delen)
- Knibbeler, H., 1983. *Hunsel heemkundig; een educatieve wandelgids door de gemeente Hunsel*. Hunsel.
- Krings, W., 1976. *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts; eine historisch-sozialgeographische Studie*. Maastricht.
- Lemaire, T., 1973. *Het Leudal; beeld van een Midden-Limburgs beekdal*. Haelen.
- Linssen, J., 1954. *De oudste geschiedenis van Linne*. *De Maasgouw* 68 jrg. 73: kol. 129-136.
- Linssen, J., 1958/59. *Een onderzoek naar Odiliënberg*. *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 94/95: 121-172.
- Linssen, J., 1962-1963. *Over de vroegste geschiedenis van Wessems*. *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 98-99: 1-57.
- Lochem-van der Wel, S. van & H. van Lochem, 2000. *Luchtwachtstorens, militair erfgoed uit de Koude Oorlog*. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 18, nr. 3, pp. 73-86
- Mintjens, P.H., 1975. *Zevenhonderd jaar Beegden*. Beegden.
- Mooren, B., 1982. *Het afwateringskanaal: geschiedenis van een kanaal tussen Peel en Maas*. *Rondom het Leudal* 7: 3-9, 18-25.
- Monna, A.D.A., 1982. *Ansfried en de stichting van Thorn*. *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 118: 59-86.
- *Heemkundevereniging Nieuwstadt*, 1973. *Nieuwstadt van stad tot dorp*. Sittard.
- Munier, W.A.J., *Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden*. 1976. Assen.
- Nissen, P. & K. Swinkels (red.), 2004. *Monumenten van vroomheid. Kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg*. Zutphen, Walburg Pers
- Nuyens, A.M.Th.W., 1956. *De staatkundige geschiedenis der Provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839*. Maastricht.
- Philips, J.F.R., J.C.G.M.Jansen & Th.J.A.H. Claessens, 1965. *Geschiedenis van de landbouw in Limburg (1750-1914)*. Assen.
- Poel, J.M.G. van der, 1964. *De landbouw in de Romeinse tijd*. *Bulletin van de historische kring Het land van Herle* 14: 77-82.
- Ramakers, A.E.L., 1977. *Honderd eeuwen Swalmen*. Swalmen.
- Renes, J. 1999. *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg*. Leeuwarden/Maastricht.

- Roebroeck, E., 1967. Het Land van Montfort; een agrarische samenleving in een grensgebied (1647-1820). Assen.
- Sangers, W. & A.H. Simonis, 1955. Er ligt een eiland in de Maas; geschiedenis van Stevensweert en Ohé en Laak. Echt.
- Sangers, W. & R. Janssen, 1982. Thorn, het witte stadje (incl. bibliografie). Thorn.
- Schurgers, H.J.H., 1972. Waar de brede stroom der Maas ... ; beknopte geschiedenis van Limburg. Valkenburg.
- Simonis, A.H., 1972. Ontwikkeling van de Limburgse dorpsgemeenschap. Veldeke 47-2: 3-10.
- Smeets, F.Th.W.A., A.B.J.M. Goosen & P.M. le Blanc, 1984. Lemborgh; het kasteel en zijn Sint Salviuskerk te Limbricht. Assen.
- Stenvert, R., C. Kolman, S. van Ginkel-Meester, S. Broekhoven & E. Stades-Vischer (2003) *Monumenten in Nederland: Limburg*. Zeist/ Zwolle, Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders Uitgeverij
- Stoel, J .G.M. & A. Verstraelen, 1979. Arcen, historie-natuurschoon in woord en beeld. z.pl.
- Stol, T., 1985. De Rijn-Maas-Scheldeverbinding. Historisch-Geografisch Tijdschrift 3: 1-9.
- Thijs, C., 1953. Baarlo, het dorp met vier adellijke kastelen. Baarle.
- Uyttenbroeck, H.H.H., 1908-1931. Bijdragen tot de geschiedenis van Venlo. Venlo. (5 delen)
- Valk, J.C. de, 1971. Heel en Panheel in historisch perspectief. Thorn.
- Ven, D.J. van der, 1948. Asselt aan de Maas. Eindhoven.
- Venne, J.J.J. van de, 1947. Helden; een sociaal-geografische analyse van een Noord-Limburgse gemeente. Tijdschrift voor Economische Geografie 38: 236-247.
- Verwoerd, C. & M. Plukken, 1963. Helden, geschiedenis en ontwikkeling. Helden.
- Vijver, Th.J.F.A. van der, P. Weijs & A. Verstraelen, 1980. Noord-Limburgse Maasdorpen. Venlo.
- Westeringh, W. van de, 1973. Bodemkundig onderzoek aan oude bouwlandgronden in Noord-Limburg. Landbouwkundig Tijdschrift 85: 195-200.
- Wit, J.J. de & A.J.A. Flament, 1911. De vorming der heerschappij en op het grondgebied in Limburg, of die zich daarover hebben uitgestrekt, van de Romeinse overheersing tot 1814-1817. Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg XLVII: 1-259.
- Zonneveld, J.I.S. & W.A.C. Zwanikken, 1948. Enkele nederzettingvormen in Limburg. Tijdschrift K.N.A.G. 65: 558-564.
- Zuylen, H.I. van, 1940. De gemeente Herten; proeve van een sociaal-geografische monografie van een Middenlimburgse gemeente. Groningen.

3 Regio 82: Zuid-Limburg

Kasteel Genhoes te Oud-Valkenburg

3.1 Ligging

Zuid-Limburg vormt de meest zuidelijke regio van Nederland en wordt begrensd door de rijksgrens met Duitsland (in het oosten) en België (in het zuiden en westen). In het noorden wordt het gebied begrensd door de zuidelijke gemeentegrens van Echt-Susteren.

3.2 Karakteristiek

Het landschap van Zuid-Limburg is opgebouwd uit dalen, hellingen en plateaus. Het is het oudste cultuurlandschap van Nederland; het wordt al zo'n 7000 jaar continu bewoond. De natuurlijke gesteldheid heeft een grote invloed gehad op het cultuurlandschap. De dalen van de rivieren en beken werden als eerste bewoond en van daaruit werden de hoger gelegen plateaus ontgonnen. De dalen hebben een besloten karakter, terwijl de plateaus gekenmerkt worden door openheid. Het reliëf in de regio resulteerde in bijzondere landschappelijke elementen als de graften en holle wegen. Bijzondere gebouwen die in het gebied voorkomen zijn de vakwerkhuisen en de gesloten hoeves.

In Zuid-Limburg zijn diverse delfstoffen gewonnen, zoals vuursteen (in de prehistorie), mergel (vanaf de Romeinse tijd) en steenkool (vanaf de Middeleeuwen). Vuursteenmijnen vinden we in de omgeving van Rijckholt en St. Geertruid. Mergelgroeves komen voor in het gebied tussen Heerlen en Maastricht, waarin onderscheid gemaakt wordt in de hardere Kunrader kalksteen en de mergel die je vooral in Valkenburg en omgeving aantreft. De mergel werd gebruikt voor huisbouw, wegverharding en voor de bemesting van zure gronden. In de 12^e eeuw werd voor het eerst (op grote schaal) steenkool gewonnen, namelijk ten westen van

Kerkrade. In de 19^e en 20^e eeuw kwam de steenkoolindustrie tot bloei en werden diverse mijnen gesticht in de buurt van Kerkrade, Heerlen en Geleen, de zogenaamde Oostelijke Mijnstreek. Hiervan resteren nog enkele schachten en mijngebouwen, maar ook vele mijnkoloniën. Hiermee worden huizenblokken en wijken bedoeld die voor de mijnwerkers zijn gebouwd.

Ook opmerkelijk zijn de talloze monumenten van het katholieke geloof, zoals kloosters, kerken, wegkruisen, wegkapellen, processiegangen, Heilig Hartbeelden en Lourdesgrotten.

Cultuurhistorische blikvangers

- Moedernederzettingen in de dalen en dochternederzettingen op de plateaus.
- Historische steden Maastricht, Heerlen en Sittard
- resten van Romeinse villa's en wegen (o.a. Via Belgica)
- Mergelhuizen, vakwerkboerderijen en versterkte carré boerderijen
- Mergelwinning in groeves
- Steenkolenindustrie rond Heerlen, Sittard en Kerkrade
- Vuursteenmijnen
- Toerisme (Valkenburg, Maastricht, Epen etc)
- Kastelen en herenhofsteden
- Katholieke kerken, kloosters, kapellen, wegkruisen en processiegangen
- Hoogstamboomgaarden
- Watermolens
- Graften
- Holle wegen
- Grenspalen, Drielandenpunt en douaneposten

3.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

Zuid-Limburg is de noordelijke uitloper van het Ardennen-Eifelgebergte. De ondergrond bestaat uit gesteenten uit het Paleozoïcum, zoals de steenkoolhoudende Carboongesteenten, en afzettingen uit het Mesozoïcum, voornamelijk kalksteen en mergel. De oudste gesteenten komen bij Epen-Cottessen aan de oppervlakte. Kalksteen, mergel en vuursteen zijn op veel plaatsen aan of dicht onder het oppervlak te vinden. In de omgeving van Epen en Vaals en op het plateau van Margraten kwamen vuursteenhoudende Krijtlagen voor. Als gevolg van chemische verwerking gedurende het Tertiair verging het krijtmateriaal en bleef de vuursteen achter. De grote hoeveelheden vuursteenbrokken zijn in de prehistorie gewonnen en verwerkt tot gebruiksvoorwerpen als messen, krabbers en pijlpunten. Voor de opheffing van het gebied, de afgelopen 3 miljoen jaar, was Zuid-Limburg een schiervlakte die nauwelijks boven NAP lag. Men treft restanten van deze schiervlakte aan in het zuidoosten van de regio, waarbij de Vaalserberg met zijn 323 meter NAP het hoogste punt vormt.

Door de tektonische opheffing sneden de Maas en haar zijrivieren zich in in de schiervlakte. Het reliëf in de regio is dus ontstaan in de afgelopen 3 miljoen jaar. De schiervlakte werd versneden door de Maas, Geul en Gulp en diverse beken als de Selzerbeek, Geleenbeek, Noorbeek en Eyserbeek. Tussen de dalen vinden we diverse plateaus, zoals dat van Margraten (tussen het Maasdal en het Geul- en Gulpdal), het plateau van Vijlen (tussen Geul en Selzerbeek), het Centraal Plateau of plateau van Schimmert (ten oosten van de Maas en ten noorden van de Geul) en de Brunsummerheide (ten noorden van de Caumerbeek).

De opheffing van het gebied en de insnijding van de Maas verliepen niet geleidelijk, maar vonden in een aantal fasen plaats. In sommige perioden verbreedde de Maas haar dal, in andere fasen leidde de erosie door de rivier tot nieuwe insnijding. Hierdoor ontstonden verschillende 'treden' of terrassen in het landschap, bestaande uit rivierafzettingen uit verschillende perioden van de recente geologische geschiedenis van het gebied. De geologen onderscheiden het hoogterras (de

Maasafzettingen op de schiervlakte), het middenterras en het laagterras, de huidige overstromingsvlakte.

3.3.1 Pleistoceen

Een groot gedeelte van de schiervlakte is gedurende de laatste ijstijden bedekt met löss, een fijnkorrelige leemsoort, die oorspronkelijk rijk aan kalk was. De löss is door de wind afgezet in de koude perioden van de laatste twee ijstijden. De lössgronden zijn zeer vruchtbaar, goed te bewerken en houden voldoende vocht vast. Zodoende zijn ze zeer geschikt voor akkerbouw. De gronden variëren van enkele centimeters tot meer dan 10 meter dikte. De dikste lössafzettingen vinden we op de plateaus van Schimmert, Margraten, Doenrade en Spekholzerheide, op de Graetheide en ten westen van Maastricht. Löss ontbreekt op de allerhoogste gebieden, zoals in de omgeving van Ubachsberg en Vaals, waar we bijvoorbeeld vuursteen- en krijtverweringsgronden vinden en in de dalen van de Maas en de diverse beken, waar de löss is weggespoeld en zich thans beek- en rivierafzettingen bevinden. Oorspronkelijk groeiden op de lössgronden eikenbossen (op de plateaus) en eiken- en haagbeukenbossen (op de dalwanden) en op de dalbodems kwamen vochtige elzenbossen voor.

In de koude perioden van de ijstijden, toen de bodem permanent bevroren was, zijn de droogdalen gevormd. In de droogdalen stromen nu geen beken, omdat het water wegzakt in de bodem. Toen de bodem tot een grote diepte bevroren was moest het smeltwater over de oppervlakte afstromen en sleep daarbij de kleinere dalen uit die we nu droge dalen of droogdalen noemen.

3.2 *Holoceen*

Na afloop van de laatste ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, trad een klimaatsverbetering in. Het werd warmer en vochtiger en het open landschap veranderde in een vrijwel gesloten bos. In het Maasdal en in de dalen van de zijrivieren en beken kwam leem tot afzetting. Door oplossing van kalk in de ondergrond ontstonden holten (geologische orgelpijpen), en op plekken waar de bovengrond in zo'n holte zakte ontstonden enige meters diepe depressies: dolines.

3.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

3.4.1 Prehistorie en Romeinse Tijd

De eerste boeren in ons land kozen de vruchtbare lössgronden uit om zich te vestigen. Vanaf die tijd, ruim z 7000 jaar geleden, is de regio continu bewoond zijn geweest; hiermee is het Zuid-Limburgse landschap het oudste cultuurlandschap van Nederland. Sporen van incidentele bewoning gaan zelfs veel verder terug. Zo zijn in de Belvédère-groeve bij Caberg-Maastricht bewoningssporen uit het Midden-Paleolithicum (ca. 250.000 jaar geleden) gevonden. Dergelijke vondsten liggen onder het lösspakket en komen pas na erosie aan de oppervlakte.

Rond 5300 voor Chr. werden de lössgronden van Zuid-Limburg en aangrenzende gebieden in gebruik genomen door Neolithische boeren, de zogenaamde Bandkeramiekers (genoemd naar hun aardewerk). De vroegste vestigingsplaatsen lagen op de relatief vlakke plateaus aan de randen van het Maasdal en de beekdalen, waar men beschikking had over water en goede graslanden. De hellingen en terrasranden werden gebruikt voor akkerbouw. Er zijn nederzettingen gevonden ten oosten van de Maas bij Beek, Elsloo, Stein, Sittard en Geleen. In de periode 1959-66 is bij Elsloo een compleet grafveld gevonden met meer dan honderd graven en in Stein is een grafkelder opgegraven. Elders in de regio vinden we tevens sporen van Neolithische culturen. Zo lagen in de omgeving van Rijckholt en St. Geertruid vuursteenmijnen waar omstreeks 3800 voor Chr. vuursteen werd gewonnen. Bij Banholt, Mheer, Valkenburg en Cadier en Keer werd vuursteen op kleine schaal in dagbouw gewonnen (zie hoofdstuk 5).

Bij Vaals liggen diverse grafheuvels uit de Bronstijd. Gedurende deze periode is veel bos gekapt en groeide het areaal cultuurland sterk. Bewijzen daarvoor zijn afkomstig van pollenanalytische gegevens. In de daaropvolgende IJzertijd en Romeinse tijd is het

cultuurland verder toegenomen. Grote delen van de beekdalen waren destijds reeds in cultuur gebracht en bewoond, doch de plateaus waren nog veelal bebost. Met de komst van de Romeinen werden delen van de plateaus ontgonnen en stichtte men grote agrarische bedrijven (villa's), die graan produceerden voor de steden en garnizoenen. In de regio zijn resten van circa 80 villa's gevonden, waarvan de meesten langs de grote wegen lagen. Met name tussen Bocholtz en Maastricht kwamen vele villa's voor. De belangrijkste Romeinse (militaire) nederzettingen waren Maastricht (*Trajectum ad Mosa*) op de kruising van de weg Boulogne-Keulen en de Maas, en Heerlen (*Coriovallum*) op de kruising van de wegen Xanten-Aken en Boulogne-Keulen. Bij Maastricht liggen nog de restanten van een castellum, een badhuis en een Jupitertempel; bij Heerlen zijn verscheidene sporen van intensieve bewoning gevonden, waaronder een badhuis, pottenbakkersovens en graven.

In het midden van de 3^e eeuw bereikte de bevolkingsomvang een hoogtepunt. Daarna nam de bevolking aanzienlijk af en leidden politieke en militaire problemen tot een economische ineenstorting. Met name de villa's werden hierdoor getroffen met het gevolg dat veel van deze grote agrarische bedrijven werden verlaten. Sommige villa's overleefden deze crisis wel, zoals Ten Hove bij Voerendaal (gelegen langs de weg Boulogne-Keulen). Ook de bewoning in de dalen wist zich goed te handhaven; Heerlen en Maastricht bleven destijds bewoond. In Maastricht werd zelfs in de 4^e eeuw een castellum gebouwd bij de Maasbrug. Op de Goudsberg nabij Valkenburg werd in dezelfde periode een wachtpost opgericht.

Gedurende de 5^e eeuw nam de Romeinse invloed af, doch ook na het vertrek van de Romeinen bleef het gebied bevolkt. Continuïteit blijkt ook uit het feit dat het laatromeinse castellum te Maastricht tot in de 8^e eeuw gebruikt werd als bisschoppelijke residentie en dat de Romeinse Maasbrug in gebruik bleef tot zij in 1275 instortte. Desalniettemin was Zuid-Limburg dunbevolkt en waren de plateaus aan het einde van de Romeinse tijd verlaten en raakten weer bebost.

3.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Aan het einde van de 6^e, begin van de 7^e eeuw bereikte de bevolkingsomvang van Zuid-Limburg een dieptepunt, doch tussen 650 en 750 na Chr. nam de bevolking geleidelijk weer toe. Het land op de plateaus bleef toen echter nog onbewoond; nederzettingen lagen voornamelijk langs de Maas en in de beekdalen. Op de oevers van de Maas liggen diverse vroegmiddeleeuwse nederzettingen, zoals Grevenbicht, Urmond, Stein, Geulle, Bemelen, Gronsveld en Eijsden. In de omgeving van de Geul liggen onder andere Rothem, Meerssen, Houthem, Geulhem, Schin op Geul, Wijlre en Epen. In de beekdalen lagen tevens de centra van de koninklijke domeinen (rijksgoederen), bijvoorbeeld Meerssen (in 968 zo'n 1300 ha groot). Dit waren grote persoonlijke bezittingen van de Merovingische en later Karolingische vorsten, die tezamen een groot deel van Zuid-Limburg innamen. Doordat veel rijksgoed als leengoed werd uitgegeven of werd gebruikt om kloosters een economische basis te geven, slonk dit sterk in de volgende eeuwen. Toch bleven stukken koningsgoed nog lang herkenbaar in de territoriale indeling van de regio. Het grondgebied van Zuid-Limburg was vanaf de Vroege Middeleeuwen verdeeld tussen de hertogen van Brabant, Gelre en Gulik, en de prins-bisschoppen van Luik en Keulen, die onderhorig waren aan de Keizer van het Roomse Rijk. In de praktijk gedroegen de hertogen en bisschoppen zich echter als onafhankelijke vorsten en waren vaak onderling in oorlog. Dit droeg bij aan de territoriale versnippering van de regio.

Tijdens de Middeleeuwen speelde op lokaal niveau het hofstelsel een belangrijke rol in de organisatie van de gronden en de ontwikkeling van de dorpen. Het hofstelsel was een vorm van centrale grondexploitatie door een grootgrondbezitter, waarbij een hof het bestuurlijk en economisch centrum vormde. De hof was tevens de woning van de grondheer of zijn vertegenwoordiger. Over het algemeen was het bijbehorende land verdeeld in twee delen. Het domein- of vronland werd rechtstreeks geëxploiteerd ten bate van de grondheer. Het andere deel was verdeeld onder de van hem afhankelijke boeren, de zogenaamde horigen, die daardoor in hun eigen onderhoud konden voorzien. Sommige boerderijen, zoals de Eyserhof in Eys en de

Benzenraderhof in Benzenrade (Heerlen), en kastelen, bijvoorbeeld kasteel Cartils bij Wittem, gaan waarschijnlijk terug op het hofstelsel. Rond de 12^e eeuw viel dit stelsel uiteen.

Omstreeks het jaar 1000 waren grote delen van de plateaus, alsmede delen van de dalen, nog bebost. Als gevolg van een sterke bevolkingstoename tussen 1000 en 1300 werden de bruikbare gronden op de plateaus ontgonnen. Plaatsnamen eindigend op –rade of –rode wijzen op het rooien van bossen, bijvoorbeeld Kerkrade, Imstenrade en Rott. Tevens ontstonden nieuwe nederzettingen. Vanuit de vroegmiddeleeuwse dorpen in de dalen van de Maas, Gulp, Geul en Voer werden op de plateaus dochternederzettingen gesticht. De oorspronkelijke namen van de dochternederzettingen weerspiegelen de relatie tot de oudere dorpen. Zo heette Margraten in eerste instantie Gulpen op den Berg en St. Geertruid werd aanvankelijk Breust op den Berg genoemd naar de moedernederzetting Breust in het Maasdal. Vanaf de plateauranden werden de centrale delen van de plateaus ontgonnen en in gebruik genomen. De watervoorziening op de plateaus was problematisch. Vaak werden tegelijkertijd met de nederzetting een poel gegraven waarin regenwater werd opgevangen, bijvoorbeeld de Bauwerkoel in Termaar (bij Margraten). Pas later werden waterputten met een diepte van tientallen meters aangelegd, bijvoorbeeld te Bingelrade, Kunrade en Cadier en Keer.

Rond 1300 waren vrijwel alle goede gronden in cultuur gebracht. Slechts enkele gebieden werden niet ontgonnen, omdat ze ongeschikt waren voor agrarisch gebruik, zoals de vuursteenbodems van het hooggelegen Vijlenerbos/Holseterbos/Malensbos en de zandgronden van de Heerlerheide en Brunsummerheide. Ook de Graetheide bleef onontgonnen, omdat het als gemeenschappelijk dorpsbezit in gebruik was als woeste grond. Na de Middeleeuwen werden delen van de resterende woeste gronden, die inmiddels door overbegrazing tot heide waren gedegenererd, in cultuur gebracht. Aan de rand ontstonden langgerekte nederzettingen als Baneheide, Eperheide en Eyslerheide. Dit betrof echter slechts ontginningen van kleine stukken land door keuters. Pas na de Middeleeuwen vonden ontginningen van enige omvang plaats, bijvoorbeeld de Heerlerheide in de 17^e eeuw en de Graetheide in de 18^e tot de 20^e eeuw.

De bevolkingsgroei in de Nieuwe Tijd werd opgevangen door middel van uitbreiding en verdichting van bestaande nederzettingen en door de productie op het bestaande landbouwareaal te verhogen. Vanaf de 16e eeuw groeiden de grote boerderijen uit tot de karakteristieke gesloten hoeven, bestaande uit een binnenplaats omgeven door woon- en werkgedeelten en soms een muur. De buitenkant van het geheel had geen of kleine ramen, en er was meestal maar één toegangspoort. Dit bood bescherming tegen rondtrekkende rovers (bokkenrijders). Rond Maastricht komen dergelijke hoeves al vóór 1600 voor; tot in de 20e eeuw zijn gesloten hoeves gebouwd in Zuid-Limburg. Gesloten (mergelstenen) hoeves zijn te vinden in bijvoorbeeld Cottessen, Mamelis, Valkenburg, Houthem-Sint Gerlach, Cadier en Keer, Spaubeek en Beek.

Gedurende de Nieuwe Tijd was Zuid-Limburg verdeeld tussen Spanje (en diens opvolger Oostenrijk), Pruisen, de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en diverse zelfstandige heerlijkheden. In de 16^e eeuw kwamen er nog zestien vrije heerlijkheden voor in Zuid-Limburg. Dit waren heerlijkheden die een rechtstreekse leenverhouding hadden met de keizer, bijvoorbeeld Cartils, Eys, Gronsveld, Rijckholt, Terblijt, Wittem en Wijlre. Elke heerlijkheid had een eigen kasteel (zie § 4.7). Tevens groeide het aantal heerlijkheden doordat de koningen van Spanje uit geldnood nieuwe heerlijkheden creëerden en deze verkochten. Aan het einde van de 18^e eeuw, in 1794, kwam een einde aan de grote territoriale versnippering nadat het gebied veroverd werd door Franse troepen. In 1815 kwam Limburg bij het Koninkrijk Nederland. De grenzen van de vele heerlijkheden zijn grotendeels weerspiegeld in de gemeentegrenzen van 1839. Op de rijksgrenzen met Duitsland en België resteren nog vele grenspalen uit de 19^e eeuw, alsmede diverse oudere.

3.4.3 Recente ontwikkelingen

Als gevolg van ontwikkelingen in de mijnbouw en in de landbouw is het Zuid-Limburgse landschap in de laatste twee eeuwen sterk veranderd. In het Maasdal ontstonden grote plassen door de winning van grind. De St. Pietersberg bij Maastricht is voor een deel afgegraven door de ENCI (Eerste Nederlandse Cement Industrie). Kleinere kalkgroeven liggen op het Plateau van Margraten. Ten westen van Kerkrade werd reeds in de 12^e eeuw begonnen met de ondergrondse winning van steenkool, doch vanaf circa 1900 nam de winning van steenkool sterk toe en verscheen er ook chemische industrie die de steenkool als grondstof gebruikte voor het fabriceren van diverse producten. Dit leidde tot een buitengewoon industrieel landschap bij Geleen en Stein. In de loop van de twintigste eeuw groeiden de steden en dorpen in de oostelijke Mijnstreek uit tot een stedelijke agglomeratie in de driehoek Heerlen, Kerkrade en Brunssum.

Het buitengebied veranderde voornamelijk onder invloed van de landbouw. Als gevolg van de sterke verstedelijking van Maastricht, Aken, Luik en de Mijnstreek steeg de vraag naar fruit. Bovendien werd door de aanleg van spoorwegen transport naar de grote steden in West-Nederland en export naar Engeland mogelijk. Daarom zijn in de 19^e en 20^e eeuw veel fruitbomen aangeplant rond de boerderijen.

Vroeger vond de fruitteelt plaats in hoogstamboomgaarden. De hoogstamboomgaarden werden gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan fruitsoorten. Onder de bomen graasde het vee. Deze boomgaarden worden gezien als bijzondere biotoop voor vogels, insecten en mossen, maar ook als levend archief van erfelijk materiaal van eeuwen fruitcultuur. Echter, in de 20^e eeuw ging men in toenemende mate over op laagstamboomgaarden, die productiever waren (de bomen dragen namelijk reeds na 2-3 jaar vruchten en leveren per hectare meer op). Door de concurrentie van de laagstamboomgaarden is het areaal hoogstam sterk afgenomen. Ook de rooipremieregelingen hebben hiertoe bijgedragen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn veel boomgaarden gerooid.

Hoogstamboomgaard in Zuid-Limburg.

3.5 Specifieke thema's

Bijzondere landschapselementen: graften

Al eeuwenlang worden hooggelegen plateaus en matig steile hellingen in Zuid-Limburg gebruikt als bouwland. Om op de hellingen erosie als gevolg van de akkerbouw te voorkomen werden horizontale heggen geplant, waardoor afspoelend materiaal werd tegengehouden. Doordat aan de onderzijde materiaal wegspoelde, ontstonden zogenaamde 'steilranden' of 'graften'. Naast het tegengaan van erosie werden de graften ook gebruikt als veekering, perceelscheiding en geriefhoutwinning. Ook werden terrassen gevormd voor de wijnbouw.

We vinden graften voornamelijk in gebieden met oorspronkelijk kleingrondbezit. Als gevolg van ruilverkaveling en schaalvergroting zijn vele graften verwijderd. In 1910 lag er in Zuid-Limburg nog 200 km aan graften; in 1950 was hiervan zo'n 80 km verdwenen en daarna trad een verdere afname van 30 % op.

Graften in Zuid-Limburg. Bron: Ministerie van LNV

Bedrijvigheid

In heuvelachtige gebieden zoals Zuid-Limburg komen vanouds veel watermolens voor, het oudste type molen in Nederland. Bij dergelijke molens werd gebruik gemaakt van het natuurlijke verval van een beek om het waterrad van de molen aan te drijven. Vanaf de beek werd een aftakking gegraven, de molenbeek. Met een stuw zorgde men dat er voldoende water door de molenbeek stroomde. Het hoogteverschil of verval in de beek bepaalde het type watermolen. Was er voldoende verval, dan kon men een bovenslagmolen bouwen. Hierbij viel het water bovenop het rad, waardoor het gewicht van het vallende water optimaal in energie kon worden omgezet. Bij zogenaamde middenslagraden werd het water halverwege het rad aangevoerd. In andere gevallen lag de onderkant van het rad in het water; dit zijn zogenaamde onderslagmolens die voornamelijk op grotere beken en kleinere rivieren voorkomen. Al in de Middeleeuwen werden watermolens gebruikt om graan te malen. Behalve waterkracht leverden de beken ook schoon water. Dit werd benut voor wasserijen, papierindustrie, grachten, waterpartijen bij landgoederen en viskwekerijen.

Watermolen bij Kasteel Schaloen, Oud-Valkenburg.

Vanaf het einde van de 16^e tot het begin van de 19^e eeuw werd Vaals gekenmerkt door een sterke industriële ontwikkeling die direct samenhang met de politieke situatie in de regio en de nabijheid van de stad Aken. De groei van de textielnijverheid was bijzonder sterk nadat de heerlijkheid Vaals in 1661 onder Staats bestuur kwam te vallen en veel protestantse textielabrikanten uit de omgeving van Aken hier hun toevlucht zochten. Zo werd in 1699 een naaldenfabriek gesticht door Johann Albert Trostorf, in 1761 werd een lakenfabriek (het Stammhaus) opgericht door Johann Arnold von Clermont en rond 1777 richtte de naaldfabrikant J. Kühnen de fabriek De Bau op (tevens gebruikt als woonhuis). Met name de Lutherse lakenfabrikantenfamilie

Von Clermont heeft in de omgeving van Vaals diverse buitenhuizen gebouwd, o.a. Het Stammhaus of Huis Clermont (1761-75), Huis Kirchfeld (1790) en Huis Bloemendal (1791-95). Het eerstgenoemde huis herbergde oorspronkelijk de lakenfabriek en een ververij. Tevens was Von Clermont eigenaar van het 18^e-eeuwse Huis Vaalsbroek, dat hij liet herbouwen door de architect J. Moretti (deze was tevens verantwoordelijk voor de ontwerpen van eerder genoemde buitenhuizen). Bij Vaalsbroek liet Von Clermont de originele graanmolen verbouwen tot een volmolen voor zijn textielactiviteiten. Ook bij Epen heeft Von Clermont een volmolen laten bouwen.

Infrastructuur

Met de komst van de Romeinen werd een uitgebreid nieuw wegennetwerk gecreëerd in Zuid-Limburg. De hoofdassen hiervan waren de oost-westverbinding van Keulen naar Boulogne-sur-Mer aan de Franse Noordkust, die bij Maastricht de Maas kruiste, en twee zuid-noordverbindingen. Langs de linker Maasoever liep een weg via Tongeren, Maastricht en Nijmegen naar het Moezelgebied (Trier) en in het oosten van de regio liep de weg Aken naar Xanten via Heerlen. In Maastricht zijn delen van de weg Boulogne-Keulen (thans aangeduid als *Via Belgica*) gevonden. De weg kwam uit bij de Maasbrug, waarvan in de rivier de fundamenteën zijn aangetroffen. De wegen, verhard met grind, dienden een belangrijk militair, economisch en communicatief doel.

De Maasbrug lag op de plek van een voorde: een doorwaadbare plaats in een beek of rivier. Voordes ontstonden op plekken waar het water ondiep was, de bodem vlak en stevig, en de op- en afritten niet te stijl. Zodoende waren dergelijke oversteekplaatsen zeldzaam. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel wegen samen kwamen bij een voorde en dan weer uitwaaierden. Om die reden ontstonden bij voordes vaak nederzettingen, die genoemd werden naar hun locatie. Plaatsnamen eindigend op -tricht (van het Latijns 'trictum') of -voorde herinneren aan de vroegere aanwezigheid van een voorde, bijvoorbeeld Maastricht. In de loop der tijd zijn veel voordes verdwenen en vervangen door bruggen of pontveren. Thans resteren alleen nog kleine, naamloze voordes in de Geul, de Mechelerbeek, de Selzerbeek en de Gulp, meestal alleen in gebruik door boeren (bijvoorbeeld bij Mamelis).

Het heuvellandschap van Zuid-Limburg wordt getypeerd door zogenaamde holle wegen: wegen die in de lösshellingen zijn ingesneden. In sommige gevallen is een bestaande erosiegeul of *grub(be)* gebruikt (bijv. de Sibbergrubbe bij Valkenburg), terwijl andere geheel door menselijk handelen zijn ontstaan. Doordat er geen vegetatiedek was, werd de lössgrond bij regenbuien mee de helling afgenomen. Hierdoor kwam de weg voortdurend dieper te liggen. De grubben hebben vaak een bochtig verloop, terwijl de door mensen gecreëerde holle wegen over het algemeen recht de helling aflopen.

Sinds de Romeinse Tijd is de Maas een belangrijke transport- en handelsroute geweest, zoals blijkt uit de vele tollens die langs de rivier werden ingesteld. Zo lag bij Urmond tot in de Franse tijd een tol op de Maas. Tevens vinden we in het stadje een Schippershuis. In andere Maasdorpen als Eijsden en Elsloo woonden eveneens veel schippers. In laatstgenoemde dorp staat nog een 17^e-eeuws Schippershuis en in Eijsden vinden we nog een veerhuis uit 1800. De Maas is echter een grillige rivier, soms was er te weinig water voor de scheepvaart. In de 19^e eeuw werd het nodig de bevaarbaarheid van de Maas te vergroten door parallel aan de rivier enkele kanalen te graven, zoals de Zuid-Willemsvaart van Maastricht naar het noorden (1822-26). In 1919 werd besloten tot de kanalisatie van de Maas. Langs de Nederlandse zijde van de Maas werd in de jaren 1925-35 tussen Maastricht en Maasbracht het Julianakanaal aangelegd, dat van belang was voor de afvoer van de Zuidlimburgse steenkool. De haven bij Stein werd aangelegd door de Staatsmijnen en was verbonden met de Mijnstreek door een spoorlijn. Bij Itteren, Geulle, Bunde, Obbicht en Urmond werden in de jaren 1930 bruggen aangelegd over het Julianakanaal.

Holle weg in de buurt van Valkenburg (Limburg). Bron: Ministerie van LNV.

In de eerste helft van de 19^e eeuw werden in de regio oude rijkswegen verbeterd, zoals de weg Maastricht-Roermond (1843-45) of nieuwe aangelegd, bijvoorbeeld de Napoleonsweg van Maastricht naar Venlo. Rond 1825 kwam de straatweg Maastricht-Aken via Vaals tot stand. Naast deze doorgaande wegen waren er in het gebied diverse interlokale wegen, bijvoorbeeld de weg Maastricht-Meerssen-Valkenburg-Heerlen-Aken.

Gedurende de 19^e eeuw zijn in het gebied diverse spoor- en tramwegen aangelegd. Als eerste werd in 1846-53 met particulier kapitaal de spoorlijn Maastricht-Aken aangelegd door de dalen van Maas en Geul, via de nederzettingen Meerssen, Valkenburg en Schin op Geul. Het station van Valkenburg dateert uit 1853 en is hiermee het oudste nog in functie zijnde treinstation van Nederland. Vanaf Schin op Geul volgde de spoorlijn niet de kortste route over Vaals, doch nam een noordelijkere route via Simpelveld om zodoende transportmogelijkheden te verbeteren voor de Domaniale Mijn te Kerkrade. De lijn naar Kerkrade kwam uiteindelijk pas in 1873 tot stand. Deze mijnspoorlijn Simpelveld-Spekholzerheide-Kerkrade-Schaesberg werd in 1934 omgebouwd tot het zogenaamde 'miljoenenlijntje' omdat het de meeste kunstwerken (viaducten en bruggen) per kilometer telt van alle spoorlijnen in Nederland.

Maastricht werd in de 19^e eeuw verder verbonden met Hasselt (1856), Luik (1861), Antwerpen (1865) en Venlo (1865). In 1914 werd tevens een spoorlijn aangelegd tussen Schin op Geul en Heerlen waardoor Maastricht verbonden werd met Heerlen, dat zich ondertussen had ontwikkeld tot het centrum van de Mijnstreek. Eveneens bestond een verbinding tussen Heerlen en Sittard (aangelegd tussen 1880 en 1900), waardoor de Mijnstreek aansluiting kreeg op de hoofdspoorlijn Maastricht-Venlo.

Defensie

Gedurende de Middeleeuwen zijn vele kastelen gebouwd in de regio, die veelal de kern vormden van de grotere heerlijkheden. In de regio vinden we nog (de restanten van) enkele mottekastelen die grotendeels uit de 11^e-13^e eeuw stammen, bijvoorbeeld te Beek (Cartilshof), Gronsveld (Kasteel Gronsveld), Gulpen (Kasteel Karsveld) en Wijnandsrade (Kasteel Wijnandsrade). Bijzonder zijn de zogenaamde 'Abschnittsmottes', die ontstonden doordat een (natuurlijke) heuvel losgemaakt werd van een grotere heuvel of helling door een gracht te graven. De Burggraaf bij Gulpen en de Heksenberg of 'Stoel van Zwentibold' in het Grasbroek bij Guttecoven zijn voorbeelden van dergelijke mottes. Beide zijn in de Vroege Middeleeuwen aangelegd; de Burggraaf rond 600 en de Heksenberg aan het einde van de 9^e eeuw. Mogelijk zijn de mottes van Born en Limbricht opvolgers van de Heksenberg. De kastelen

Lichtenberg (op de St. Pietersberg te Maastricht) uit 1212 en Valkenburg (op de Heunsberg) uit 1087 zijn de enige Nederlandse 'hoogtekastelen'.

De motte van Wijnandsrade

Gedurende de 13^e eeuw zijn de meeste Zuid-Limburgse steden omwald; Valkenburg in de 14^e eeuw. Zo kreeg Maastricht in 1229 toestemming voor het bouwen van een sterke ommuring; doel hiervan was het controleren van de Maasbrug. Vervolgens werd tussen 1294 en 1300 een nieuwe muur gebouwd, waardoor ook de voorstad Wijk binnen de ommwalling kwam te liggen. Een groot deel van de Middeleeuwse stadsmuur resteert nog, inclusief o.a. Jeker- of Maaspunttoren, Helpoort (midden 13^e eeuw), Pater Vincktoren (1370), diverse muurtorens uit 1380, Nieuwenhofpoort (15^e eeuw), waterpoort De Reek (14^e eeuw), twee kruitmagazijnen (1692 en 1790) en rondeel De Vijf Koppen (circa 1550). Vanaf het begin van de 18^e eeuw werden de verdedigingswerken uitgebreid met buitenwerken, die op enige afstand lagen van de bestaande stadsmuur met poorten. Aanleiding voor deze uitbreidingen was het feit dat de Fransen Maastricht in 1673 wisten te veroveren door de stad met kanonnen te beschieten vanaf de St. Pietersberg. Nadat de stad weer in Staatse handen was werd in 1702 Fort St. Pieter gebouwd. Eind 18^e en begin 19^e eeuw werden tevens de Hoge Fronten of Linie van Dumoulin met gangenstelsel (1772-77), de Nieuwe Bossche Fronten te Maastricht (1816-20) en Fort Willem I (1818) aangelegd. In 1867 werd Maastricht opgeheven als vesting en werden veel vestingwerken gesloopt, met uitzondering van de werken ten noordwesten en noordoosten van de stad.

Gedurende de jaren '30 van de 20^e eeuw werden ter verdediging van Zuid-Limburg diverse kazematten gebouwd, bijvoorbeeld bij Maastricht en Sittard.

In Zuid-Limburg zijn onder verscheidene kastelen en boerderijen vluchtgangen aangetroffen, die plaatselijk bekend staan als aagten. De gangen begonnen in de kelder en kwamen uit in een schuur of buiten de bebouwing, soms kilometers verder. Over het algemeen zijn de gangen aangelegd vanwege de onveiligheid in de regio. Echter, de gangen onder het kasteel van Valkenburg dienden niet alleen als vluchtgang, maar werden ook bij belegeringen gebruikt door de Valkenburgse soldaten om vanuit het kasteel ongezien naar diverse locaties rond de burcht te komen en zodoende achter de vijand te verschijnen. Velen van deze gangen waren in de mergel uitgehouwen. Vaak werden in de mergelgangen inscripties gekerfd. De oudste vermelding van een aagt dateert uit 1514/ 15 (Geulle ten westen van Valkenburg).

Tuinen en parken

In Zuid-Limburg werden de terreinen rond de kastelen voornamelijk ingericht als functionele moestuinen, boomgaarden en visvijvers en we treffen er relatief weinig esthetische landschapsparken en lusttuinen aan. Zelfs in de 18^e eeuw hadden

belangrijke kastelen als Hoensbroek, Amstenrade en Limbricht vrijwel geen tuinaanleg buiten de nutstuinen. Desalniettemin zijn enkele fraaie voorbeelden van tuinarchitectuur te noemen.

Gedurende de 17^e en 18^e eeuw werden geometrische tuinen met zichtlanen aangelegd, bijvoorbeeld bij Kasteel Wolfrath te Holtum, Kasteel Haeren te Voerendaal en Neercanne te Maastricht. De tuinen van Neercanne (c. 1700) werden aangelegd op vier terrassen, die nog steeds aanwezig zijn. Tevens resteert nog een deel van een 17^e-eeuws sterrenbos.

In de 19^e eeuw werd de landschapsstijl geïntroduceerd in de regio en werd op vele kastelen en buitens toegepast, bijvoorbeeld bij Amstenrade, Neubourg (Gulpen), Genbroek (Beek) en Cartils (Wittem). Rond het 17^e-eeuwse Huis Genbroek (eerste vermelding 1381) nabij Beek ligt een landschapspark uit de eerste helft van de 19e eeuw waarin een zichtas is opgenomen van de oudere, geometrische aanleg. Tijdens de aanleg van het landschapspark zijn onder meer twee oude molenvijvers (van een rond 1900 afgebroken watermolen) vergraven tot één grote landschapsvijver. Tevens werden destijds een bakstenen bronhuisje en een waterput gebouwd. Gedurende de 19e eeuw zijn nog een ijskelder, de bakstenen rondboogbrug over de Keutelbeek, een houten tuinhuisje en twee houten volières toegevoegd. Rond 1900 werd een pomphuisje gebouwd, dat water uit de Keutelbeek pompte naar een waterbekken dat via een buizenstelsel het huis en de fontein van water voorzag. Twee nog aanwezige kanalen ten noorden van de oprijlaan werden tussen 1920 en 1935 vergraven tot een tweede vijver.

Rond Maastricht zijn diverse landschapstuinen aangelegd door de Belgische ontwerper J. Gindra, bijvoorbeeld Vaeshartelt, Petit Suisse, Kruisdonk en Mheer. Tot in de 19^e eeuw was Kasteel Vaeshartelt nog sterk agrarisch, ook al waren er in de 18^e eeuw rechte zichtlanen en een sterrenbos aangelegd. In het midden van de 19^e eeuw werd Petrus Regout, oprichter van de Kristal-, Glas- en Aardewerfabrieken 'De Sphinx' te Maastricht, eigenaar van Vaeshartelt. Hij huurde in 1853 Gindra in die een landschapspark met een grote langgerekte vijver creëerde. In het park kwamen diverse exotische bomen, onder meer tulpenboom, paardekastanje, lariks, Italiaanse populier en treurbeuk. Dit park werd het middelpunt van vier landhuizen die alle in bezit waren van Regout en onderling door lanen verbonden waren met elkaar: Grand Vaeshartelt, Petit Vaeshartelt, Grand Suisse en Petit Suisse. Bijzonder waren het grote aantal fontein, beelden, follies en vazen in het park, doch deze zijn allen snel verdwenen na de dood van Regout in 1878.

Een voorbeeld van de nieuwe interesse in geometrie aan het einde van de 19^e eeuw is kasteel Eijsden met zijn tuinen, die tussen 1881 en 1886 zijn aangelegd door de Franse tuinarchitect Achille Duchêne. Ook de geometrische tuin rond Kasteel Terworm (thans gerestaureerd) is een goed voorbeeld; de tuinen zijn ontworpen door L. Fuchs in 1862.

Delfstofwinning

De oudste vorm van mijnbouw in Nederland is de winning van vuursteen, hetgeen in grote knollen voorkomt in sommige kalk- en mergellagen in Zuid-Limburg. In prehistorische tijden maakten mensen gebruik van stenen gebruiksvoorwerpen, zoals schrapers, pijlpunten, bijlen en klingen. Bij voorkeur werden deze vervaardigd van vuursteen. Tussen Rijckholt en Sint Geertruid bevindt zich in het Savelsbos een groot complex vuursteenmijnen (dagbouw en schachten), waar tussen 6000 - 5700 geleden vuursteen is gedolven. In Valkenburg zijn onlangs mijnen ontdekt die omstreeks 5400 jaar geleden zijn gebruikt. De vuursteen werd in grote knollen gewonnen en vervolgens tot werktuigen of halffabrikaten verwerkt. Het is de oudste vorm van mijnbouw in Nederland.

In de ondergrond van Zuid-Limburg is kalk en mergel aanwezig: in de Krijtperiode werd hier een pakket afgezet dat op sommige plaatsen een dikte van maar liefst 70 meter heeft. Voor de komst van de Romeinen werd kalksteen reeds gebruikt voor de bemesting van akkers en weilanden. De behoefte aan duurzame bouwmaterialen nam

na het jaar 1000 toe, aanvankelijk voor de bouw van kerken en kloosters en later voor (overheids)gebouwen en stadsomwallingen. Naderhand werden kalk en mergel ook gebruikt ten gunste van de woningbouw, zelfs in dusdanig hoeveelheden dat op sommige plaatsen in Zuid-Limburg uitgebreide gangenstelsels ontstonden. Deze gangenstelsels worden aangeduid als kalkmijnen, terwijl in kalkgroeves kalksteen in dagbouw gewonnen werd. Een ander gebruik van kalksteen was als metsel- en pleisterkalk, die verkregen werd door de gewonnen kalksteen te 'branden'.

Mergelgroeve nabij Kasteel Schaloen, Oud-Valkenburg.

Steen uit lokale groeven is in het verleden onder andere gebruikt voor huizenbouw en wegverharding; de geologische gesteldheid van een bepaald gebied is zelfs waarneembaar aan het type natuursteen dat gebruikt is voor huizen. Zo vinden we in de omgeving van Valkenburg veel huizen in mergel, terwijl rond Voerendaal de ruwe Kunraderkalksteen typerend is.

De Sint Pietersberg bij Maastricht is door de bevolking eeuwenlang benut voor de winning van harde kalksteen. Dit gebeurde in open groeven die in de berghelling werden gemaakt. Aan het einde van de 14de eeuw begon men ook direct onder de harde kalksteen liggende zachte kalksteenlagen te delven. De mijnwerkers legden gangen aan van circa 8 meter diep, 3.80 breed en 1.80 hoog. In vijf eeuwen ontstond zo een doolhof van duizenden gangen met een totale lengte van 250 kilometer. Het bij de mijnbouwactiviteiten vrijkomende mergelpuin werd in de landbouw gebruikt als meststof: in sommige pachtcontracten werd het 'mergelen' van landbouwgrond op gezette tijden dwingend voorgeschreven. Vanaf de winplaats ondergronds tot aan de bouwplaats in de regio vond het transport plaats met paard en wagen. Iedereen die op de berg grond bezat kon in principe overgaan tot het winnen van kalksteen. De grenzen van eigendommen werden gemarkeerd met merktekens. Na de Eerste Wereldoorlog vond grootschalige winning plaats in open groeven. De Eerste Nederlandse Cement Industrie (ENCI) bleef uiteindelijk als enige concessiehouder over en wint tegenwoordig kalk voor cementfabricage. Hierdoor zal uiteindelijk driekwart van de gangen verdwijnen. Wel liet de ENCI tienduizenden opschriften fotograferen die in de loop der tijd in de gangen zijn aangebracht werden: bijna alle middeleeuwse opschriften zijn afkomstig van aanhangers van de zogenaamde observatiebeweging, een kerkelijke hervormingsbeweging uit de 15^e eeuw, die vanuit hun op de berghelling gelegen klooster de gangen vaak bezochten.

Tijdens de wereldoorlogen zijn de kalkmijnen gebruikt als schuilplaatsen. Tegenwoordig hebben sommige verlaten groeves een natuurbestemming gekregen vanwege het voorkomen van bijzondere planten- of diersoorten, zoals de vroedmeesterpad. Andere groeves hebben een recreatieve functie gekregen (van kerstmarkt tot mountainbiken). De Sibbergroeve is de laatste actieve kalkmijn in Zuid-Limburg. De meeste kalk en mergel wordt tegenwoordig uit de groeve op de Sint Pietersberg gehaald.

Steenkoolmijnen De allereerste steenkoolwinning vond in de 12^e eeuw plaats in het mijnveld van de Domaniale mijn ten westen van Kerkrade. Op 2 januari 1723 verkreeg de Abdij Rolduc bij octrooi het recht tot exploitatie. Vanaf 1860 is het gebied geëxploiteerd door de Domaniale Mijn (gesloten in 1969). Rond 1900 kwam de kolenwinning in Zuid-Limburg tot bloei nadat onderzoek had uitgewezen dat er rond Eyselshoven, Heerlen en Geleen winbare kolenvoorraden aanwezig waren. Door de aanleg van nieuwe spoorverbindingen (zoals de mijnspoorweg Kerkrade-Simpelveld in 1873 en spoorlijnen naar Aken en Stein) werd het vervoer van gewonnen kolen naar afzetgebieden eenvoudiger.

Mijnwagens in Kerkrade

Zowel vanuit de regering werden mijnen aangelegd (de Staatsmijnen) als door particuliere ondernemingen. Uiteindelijk waren er vier Oranje-Nassau mijnen (ON I t/m IV), vier Staatsmijnen (Maurits, Emma, Hendrik en Wilhelmina), en vier andere particuliere mijnen: Laura, Julia, Willem-Sophia, en de Domaniale mijn. Een vijfde Staatsmijn, de Beatrix, werd aangelegd in buurt van Vlodrop, maar is nooit in bedrijf gekomen. De snelle ontwikkeling van de steenkolenindustrie resulteerde in een zeer snelle en sterke bevolkingsgroei. In eerste instantie werden woningen in de vorm van mijnwerkerskolonies gebouwd door de mijnondernemingen zelf, later door woningbouwverenigingen. Deze kolonies werden gekarakteriseerd door een zekere hiërarchie, waarbij de woningen voor de directeur, ingenieurs en opzichters dichtbij de mijningang lagen en die voor de arbeiders verder weg. Veelal is de architectuur en ordening van deze tuindorpen gebaseerd op de mijnbouwarchitectuur in Lotharingen.

Nadat H. Sarolea in 1893 de mijnconcessie Oranje-Nassau had verkregen werd in 1896-98 de schacht Oranje-Nassau I aangelegd ten noordwesten van het centrum van Heerlen, gevolgd door de O.N. II (1904), O.N. III (1914) en O.N. IV (1927) ten noorden en oosten van de stad. Als gevolg van de groeiende steenkolenindustrie werden rond de oude stadskern van Heerlen ruim twintig mijnwerkerskolonies ontwikkeld tussen 1905 en 1933. Tot de eerste woningcomplexen voor mijnarbeiders behoort de Leenhof aan de oostkant van de stad, gebouwd in Lotharingse stijl. In de stad resteren tevens nog diverse villa's die destijds gebouwd zijn voor de directeuren, ingenieurs en bureau-chefs van de Oranje-Nassaumijnen, zoals de villa Zomerweelde die in 1913 gebouwd werd voor de commercieel directeur, W.W. Hooreman, naar ontwerp van J.W. Hanrath. Van de Oranje-Nassaumijnen te Heerlen (1896-1927) resteren onder meer een schachtgebouw, ophaalgebouw, schachtbok en watertoren (1952).

In 1899-1902 werd de steenkolenmijn Willem-Sophia aangelegd te Spekholzerheide. Oudere gehuchten als Vink en Chêvremont vormden de kernen van enkele nieuwe mijnwerkerskolonies voor werkers uit deze mijn in respectievelijk 1919 en 1920-27. In hetzelfde jaar als dat Willem-Sophia was gesticht, gingen twee slapende mijnconcessies over naar de particuliere mijnonderneming Laura en Vereening. Als gevolg daarvan werden ten oosten van Eyselshoven, in het Wormdal, de particuliere kolenmijnen Laura (1900) en Julia (1920) aangelegd. Beide zijn in 1974 gesloten. Ten westen en zuiden van het dorp werden voor de mijnwerkers enkele kolonies gecreëerd. Zo werd in 1906-10 de

woninggroep De Hopel gerealiseerd met oorspronkelijk 47 mijnwerkerswoningen in 12 verschillende typen. De woningen zijn gedeeltelijk ontworpen naar plannen van A. Reichpietsch en zijn witgesausd. Tevens staan er diverse opzichters- en ingenieurswoningen, ontworpen door diverse architecten, o.a. K. Bonekamp, A. Bartels en P. Jasper, en verscheidene villa's en landhuizen voor de directie. In 1901 werd Villa Pierre gebouwd voor de directeur van de mijnmaatschappij Laura & Vereeniging. Het huis is gelegen op een geaccidenteerd terrein en is omgeven door een parkachtige tuin. Van 1929 tot de sluiting van de mijnen diende de villa als hoofdkantoor van de mijnmaatschappij. In 2001 is de directe omgeving van de villa omgebouwd tot een appartementencomplex.

Op de Graetheide ten noorden van Geleen en in de omgeving van Brunssum zijn in totaal vier Staatsmijnen aangelegd: Wilhelmina (1903-06), Emma (1908-11), Hendrik (1911-16) en Maurits (1915). Van de Staatsmijn Hendrik te Brunssum (1911-16) resteren compressorhal, locomotievenloods, diningclubhall en het rad van één van de schachttorens. Voor de mijnwerkers van de staatsmijn Wilhelmina werd in 1905-30 een mijnwerkerskolonie te Terwinselen aangelegd volgens de tuindorpgedachte aangelegd met een radiale structuur waarbinnen de kerk, dokterswoning en Botanische Tuin (naar plannen van J. Bergmans, 1939) het middelpunt vormden. Treebeek, nabij Brunssum, is een langgerekt tuindorp dat tussen 1912 en 1927 is gebouwd voor de huisvesting van de werknemers van de Staatsmijn Emma (1908-11, gesloten 1973). In het tuindorp kwamen een kerk, klooster, diverse scholen, badgebouw en verenigingsgebouw met melksalon en winkels.

In 1915 werd Staatsmijn Maurits aangelegd, alwaar in 1923 de productie startte. Vanaf 1919 werd ten noordwesten van Geleen op de Graetheide de mijnkolonie Lindenheuvel ontwikkeld naar plannen van J.Th.J. Cuypers. De Mauritsmijn was lange tijd de grootste tweeschachtenmijn in Europa. Nadat in 1963 een derde schacht werd toegevoegd, werd in 1967 de mijn definitief gesloten waarna het chemieconcern DSM op het terrein tot ontwikkeling kwam. Als gevolg daarvan zijn veel oude mijngebouwen verdwenen. Het hoofdkantoor (1924), watertoren (1924) en vier koeltorens (1927-50) resteren nog. Vlakbij ligt het Mauritspark met daarin het door E. Quanjel-Van Thoor ontworpen mijnwerkersmonument (1937), dat de overgang van een agrarische naar industriële samenleving voorstelt.

Door de gasvondst in Slochteren, en de steeds goedkoper wordende buitenlandse steenkool (en aardolie) werd de Limburgse steenkolenwinning onrendabel. De mijnsluiting begon met de historische toespraak van toenmalig minister van Economische zaken J.M. Den Uyl in 1965 in de stadsschouwburg van Heerlen. In de daaropvolgende jaren werden alle mijnen gesloten. De staatsmijn Maurits te Geleen ging als eerste dicht. Steenkolenwinning in Nederland is definitief gestaakt op 31 december 1974 met de sluiting van de mijn Oranje-Nassau I te Heerlen. Dit was ook de eerste grote ondergrondse mijn die geopend is (1899). Na het sluiten van de mijnen (1969-74) werden, bijvoorbeeld, in Heerlen veel oude stadsdelen gesloopt en vrijgekomen mijnterreinen opnieuw werden ingevuld. Op het terrein van O.N. I kwam een vestiging van het Centraal Bureau voor Statistiek, hetgeen vervangende werkgelegenheid moest bieden.

Bij Kerkrade vinden we nog zogenaamde slakkenheuvels, de afvalbergen van de mijnbouw. Een van deze bergen is ingericht als recreatiepark inclusief een skihelling.

In Brunssum en nabij Geleen werd in het begin van de 20^e eeuw bruinkool in dagbouw gewonnen.

Monumenten van devotie

Een bijzonder aspect van het Zuid-Limburgse cultuurlandschap zijn de vele religieuze monumenten, zoals kloosters, veldkapellen, wegkruisen, Lourdesgrotten en statiegangen, uitingen van het rooms-katholieke geloof.

De Drie Beeldjes langs de Geul tussen Valkenburg en Schin op Geul.

Kruis bij Lemiers

In de regio komen kapellen voor op wegwakruisingen, in bossen en op velden, die in sommige gevallen gewijd waren aan specifieke heiligen, bijvoorbeeld aan Maria (Banholt, Kelmond en Einighausen), St. Hubertus (Groot Genhout), Barbara (Heerlen) en St. Joseph (Meerssen). Bijzonder is de groep 'De Drie Beeldjes' (circa 1900) langs de Geul tussen Valkenburg en Schin op Geul. Ook vinden we in de regio vele wegwakruisen. Vroegere onderzoekers veronderstelden dat kruisen werden geplaatst ter vervanging van heidense offeraltaren, als symbool van het nieuwe geloof. Uit de periode voor 1200 is echter niets bekend over kruisen. Tijdens de Franse overheersing (1794-1814) werden alle religieuze tekenen buiten kerken verboden en zijn er veel vernietigd. Kruisen kunnen om uiteenlopende redenen zijn opgericht: de meeste zijn devotiekruisen. In de 13^e eeuw werden kruisen geplaatst naar aanleiding van vonnissen in verband met moord en doodslag. Dergelijke stenen 'zoenkruisen' worden opgericht tot hulp en troost van de ziel van de dode. Verder bestaan er grenskruisen, die de grenzen van nederzettingen of van kerkelijke bezittingen markeren. Missiekruisen werden neergezet na een bezoek van missionarissen aan een dorp. Vooral uit de 17^e eeuw dateren de ongeluiskruisen die herinneren aan noodlottige ongevallen. Tot slot zijn er hagelkruisen, gelegen in het midden van het veld of op een driesprong of kruising. De taak van deze kruisen is om het gewas te beschermen tegen natuurrampen zoals hagel. We vinden kruisen door de gehele regio.

Kluis op de Schaelsberg met processiegang, Valkenburg aan de Geul

Een processiepark of -gang is een wandeling langs 14 staties die de belangrijkste momenten op de lijdensweg van Jezus verbeelden. Er zijn kruiswegen rondom een kerkgebouw, op kerkhoven, in processieparken en langs de openbare weg. Men trok en trekt - alleen of in groepen - langs de staties, biddend en zingend, ter herdenking van het lijden en de dood van Jezus als teken en als beleving van dank, van liefde, van rouwmoedigheid over onze zonden die door de Heer werden uitgeoet. Bijzonder zijn de Voetvallen (1907 en 1925) op de Kollenberg te Sittard. De zeven kapellen leiden de berg op naar de St. Rosakapel uit 1675. Ook bij de 17^e-eeuwse Kluis op de Schaelsberg in Valkenburg en bij het missiehuis van de 'Sociëteit voor Afrikaanse Missiën' te Cadier en

Keer liggen processieparken, respectievelijk aangelegd in 1843 en 1895. Bijzonder zijn de Lourdesgrotten te Brunssum (1887), Cadier en Keer (1891) en Valkenburg (1926), replica's van de aan Maria gewijde grot te Lourdes in Frankrijk.

Dorpen en steden

De meeste nederzettingen in de regio dateren uit de Middeleeuwen en hebben een langgerekte vorm, hetgeen samenhangt met de locatie aan de rand van een dal, aan een beekje of op een terrasrand. De vroegste nederzettingen lagen in de dalen, zoals de dorpen Eijsden, Gronsveld, Gulpen, Houthem-St. Gerlach en Meerssen. Vanaf de 11^e eeuw werden nederzettingen gesticht op de plateaus. Voorbeelden van plateau-nederzettingen zijn Amstenrade, Bemelen, Berg en Terblijt, Brunssum, Kerkrade, Vijlen en Margraten. Met name op de vlakke delen van de plateaus vinden we nederzettingen met een dries, een open ruimte die meestal een driehoekige vorm heeft en waarschijnlijk oorspronkelijk bedoeld was om vee te verzamelen.

Driesnederzettingen zijn onder andere Baneheide, Einighausen, Catsop, Schinnen, Klimmen en Puth. In de regio vinden we tevens enkele grotere en kleinere steden, bijvoorbeeld Born, Echt, Heerlen, Maastricht, Nieuwstadt, Valkenburg en Urmond.

In Zuid-Limburg hebben veel nederzettingen de status van beschermd stads- of dorpsgezicht, namelijk Amstenrade, Breust, Eijsden, Plaat, Diependaal, Houthem-St. Gerlach, Maastricht, Mamelis, Helle, Höfke, Noorbeek, Oud-Valkenburg, Rimburch, St. Geertruid, Moerslag, Sittard, Urmond en Valkenburg.

Maastricht is de hoofdstad van de Provincie Limburg en is ontstaan in de Romeinse tijd op de westelijke Maasoever (*Trajectum ad Mosam*) met een 'vicus' of wijk op de oostoever (het huidige Wyck). Bij invallen van de Franken in de 3^e eeuw werden beide nederzettingen grotendeels verwoest. Vervolgens bouwde men in de 4^e eeuw op de westoever een castellum, dat na het vertrek van de Romeinen gebruikt werd als bisschoppelijke residentie (tot in de 8^e eeuw). In de Romeinse tijd werd ter plekke van de oude voorde een brug over de Maas gebouwd, die in gebruik bleef tot zij in 1275 instortte. In 1280-1298 werd ruim 100 meter naar het noorden de huidige Servaasbrug gebouwd.

In de 6^e eeuw werd bij de grafkelder van St. Servaas († 384) een kerk gebouwd, de voorloper van de huidige St. Servaaskerk. In de daarop volgende eeuwen werd de Servaaskerk vernieuwd en groeide uit tot een abdij. In de 10^e eeuw werd de kerk, alsmede de O.L.V. kerk, verheven tot rijkskapittelkerk. De twee kerken zouden concurrerende centra worden in een verdeelde stad. Ondertussen groeide de nederzetting fors en in de 13^e eeuw kreeg Maastricht een duidelijke stedelijke status met vrije burgers. Maastricht was gedurende de Middeleeuwen en daarna een religieus centrum; in 1632 telde de stad circa 20 kloosters en conventen. Tevens het een belangrijk handels-, nijverheids en bestuurscentrum. Het Vrijthof, oorspronkelijk in gebruik als begraafplaats, diende sinds de Late Middeleeuwen als plein waar markten plaats vonden. In 1229 kreeg de stad toestemming tot het bouwen van een stadsmuur, waarvan grote delen nog resteren. Eind 13^e eeuw werd een tweede muur gebouwd, zodat de ontstane voorsteden bij de stad betrokken werden. Hierdoor werd het stadsoppervlak verdrievoudigd. Verdere uitbreiding van de vestingwerken volgde vanaf de 17^e eeuw.

De industrie van Maastricht bloeide op in het midden van de 19^e eeuw, nadat de aardewerk- en glasimporteur Petrus Regout hier een kristal- en glasfabriek stichtte in 1834, twee jaar later gevolgd door een aardewerkfabriek (de latere Sphinx). Andere industriële volgende Regout's voorbeeld en vestigden diverse fabrieken in de stad. Dankzij de komst van de spoorwegen kreeg de stad een betere en snellere verbinding met de rest van Nederland en de buurlanden Duitsland en België.

Sittard Bij een doorwaadbare plek in de Geleenbeek, waar deze de handelsweg van Urmond naar Gulik kruiste, ontstond in de Middeleeuwen de nederzetting Sittard. Ten oosten van dit kruispunt stond reeds omstreeks het jaar 1000 een omgrachte voorganger van de huidige St. Petruskerk en is in de 11^e eeuw een omgracht en verhoogd mottekasteel gebouwd, dat later 'Huys op den Berg' werd genoemd. Nadat het kasteel in 1637 was verwoest, werd het in 1642 vervangen door een nieuw huis

dat thans onderdeel is van het Ursulinenklooster. In de 12^e eeuw werden de kerk en het kasteel binnen een ovale stadsomwalling met gracht gebracht. In 1243 kreeg Sittard stadsrechten en in 1299 werd de St. Petruskerk verheven tot kapittelkerk. In de 14^e eeuw werd midden in de stad de huidige Markt aangelegd. Gedurende de 16^e eeuw kreeg Sittard een versterking met een dubbele gracht, bastions, bolwerken, drie stadspoorten (Limbrichterpoort, Putpoort en Broekpoort) en een waterpoort. In 1674 werden deze verdedigingswerken verwoest door Franse troepen en naderhand niet meer opgebouwd. Als Vrije Rijksheerlijkheid behoorde Sittard van 1400 tot 1794 tot het hertogdom Gulik. In 1815 kwam de stad bij de provincie Limburg. Gedurende de 19^e eeuw groeide de stad als gevolg van infrastructurele verbeteringen en in de 20^e eeuw kreeg de stad een economische en demografische impuls door de exploitatie van de Staatsmijn Maurits te Geleen. Hierdoor zijn de oude dorpen Broeksittard, Ophoven en Overhoven geïncorporeerd en uitgebreid tot grote woonwijken. Op de Kollenberg is na de Tweede Wereldoorlog een grote villawijk tot ontwikkeling gekomen. Sinds 1972 is de binnenstad van Sittard beschermd gezicht.

Valkenburg Rond 1087 is vanuit Oud-Valkenburg door Thibalt van Voeren (Fouron) een burcht gebouwd op de Heunsberg, een uitloper van het plateau van Margraten. Vanaf 1101 was de burcht in gebruik als zetel van het Land van Valkenburg. Aan de voet van de berg ontstond aan weerszijden van de Geul een kleine nederzetting. In de 13^e eeuw werd de nederzetting volgens een rechthoekig plan uitgebreid tussen de Geul en de berg. In de noordwesthoek werd vóór 1228 een kapel gebouwd (de voorganger van de huidige St. Nicolaas en Barbarakerk). Aan de zuidoostkant van de burcht hakte men een dwingel (verdedigbare toegangsweg) uit, waardoor de Heunsberg los kwam te liggen van het plateau. Ondanks dat de hoogteburcht hierdoor beter verdedigbaar werd, werd deze in de 14^e eeuw wederom verwoest en herbouwd; tevens werd de stad toen voorzien van een stadsmuur, die in 1464-65 verder versterkt werd. Vanuit het kasteel konden de Valkenburgse soldaten via aagten (onderaardse gangen) de vijand verrassen door op diverse plekken in het Geuldal uit te komen. De komst van het buskruit betekende echter het einde voor de Valkenburgse burcht. Nadat in 1661 een groot deel van het Land van Valkenburg Staats was geworden (met uitzondering van een deel van Valkenburg, Oud-Valkenburg en Schin op Geul, die nog Spaans waren) bliezen Staatse troepen in 1672 de burcht op. In het Spaanse gedeelte van Valkenburg, het stadsdeel St. Pieter, vinden we nog steeds het in 1661 gebouwde Spaanse Leenhof. Pas in 1785 kwam ook dit gebied in Staatse handen.

Mede dankzij de aanleg van de spoorlijn Maastricht-Aken in 1846-53 groeide Valkenburg uit tot een populair toeristisch centrum met een V.V.V. (1885), een kuurhotel (1890, ontwerp van P.J.H. Cuypers) en diverse andere horecagelegenheden. Ook werd de kasteelruïne in 1906 voor het eerst opengesteld voor publiek. Langs de doorgaande wegen werden diverse villa's gebouwd. Het station van Valkenburg dateert uit 1853 en is het oudste nog in gebruik zijnde treinstation van Nederland. Het station is, zoals vele woonhuizen in het stadje, van mergel gebouwd, hetgeen zeer kenmerkend is voor Valkenburg. De kern is beschermd gezicht.

Vaals

Vaals werd in de vroege Middeleeuwen gesticht en bestond destijds uit een herenboerderij met enkele kleine hoeven, die eigendom waren van het St. Adelbertstift in Aken. Nadat de heerlijkheid in 1661 onder Staats bestuur kwam te vallen, werd Vaals een toevluchtsoord voor protestanten. Tegelijkertijd kwam de nijverheid tot ontwikkeling.

Na de aanleg van de Rijksstraatweg van Maastricht naar Aken in 1824-25 groeide het dorp verder in oost-west-richting. In de 20^e eeuw ontwikkelde Vaals zich tot een toeristisch centrum, mede wegens het nabij gelegen Drielandenpunt dat met zijn 323 meter het hoogste punt van Nederland vormt.

3.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Graften op de flanken van de plateaus, bijv. bij
- Hoogstamboomgaarden
- Diverse gesloten, U-vormige en L-vormige boerenhoeves in gehele regio. Bijzonder zijn de gebouwen uitgevoerd in vakwerk, kunradersteen of mergel.
- Herenhoeve Overhuizen of Oberhausen te Bocholtz (18^e eeuw)
- Boerderij Wiegershof te Borgharen (17^e eeuw, 1793)
- Herenhoeve Rustenburg te Bunde (1654)
- Herenhoeve Weerterhof te Bunde (1671)
- Gesloten hoeve Meussenhof te Cadier en Keer (1711)
- Herenboerderij Huis de Horst te Echt (1801)
- Herenhoeve Hemersbach te Eckelrade (13^e eeuw, huidige huis 1750)
- Gesloten herenhoeve Geleenhof te Heerlen (17^e eeuw) in Kunradersteen
- Hoeve Einrath te Holset (16^e eeuw) met bakhuis
- Diverse gesloten mergelstenen hoeves te Houthem-St. Gerlach (17^e-18^e eeuw)
- Diverse 17^e-, 18^e- en 19^e-eeuwse vakwerkpanden te Epen, Mechelen en omliggende gehuchten
- Kasteelhoeve Hartelstein te Itteren (17^e eeuw)
- Boerderij 'Tienschuur' of 'Hagenhof' te Maastricht (18^e eeuw, oorspronkelijk een cijnshoeve van St. Servaaskapittel)
- Heerenhof te Mechelen (1215 eerst vermeld; tot 1797 commanderij en pachthoeve van de johannieters)
- Schaapsput te Schin op Geul

Bosbouw

- Geen items

Wonen

- Beschermde dorps- en stadsgezichten: Amstenrade, Breust, Eijsden, Plaat, Diependaal, Houthem-St. Gerlach, Maastricht, Mamelis, Helle, Höfke, Noorbeek, Oud-Valkenburg, Rimborg, St. Geertruid, Moerslag, Sittard, Urmond, Valkenburg
- Steden: Born (mid 13^e eeuw), Echt (928), Heerlen (1^e eeuw na Chr), Maastricht (begin jaartelling), Nieuwstadt (ME)
- Plateaunederzettingen, o.a.: Amstenrade (13^e eeuw), Bruisterbosch (1157), Terlinden, Bemelen (1018), Berg en Terblijt (1139 en 1292), Bingelrade (1263), Bocholtz (Hoge ME), Brunssum (11^e eeuw), Cadier en Keer (ME), Doenrade (ME), Eckelrade (12^e eeuw), Kerkrade (11^e eeuw), Vijlen (late ME) en Margraten (ME)
- Nederzettingen in dalen, o.a.: Beek (1145 met dries), Borgharen (1178), Bunde (1145), Eijsden (870), Eygelshoven (vroeg ME), Eys (ME), Geulle (ME), Gronsveld (vroeg ME), Gulpen (vroeg ME), Houthem-St. Gerlach (1069), Meerssen (vroeg ME), Urmond (1153)
- Nederzettingen op maasterrassen: Buchten (vroeg ME),
- Fabrieksdorp Mariadorp (vanaf 1913) bij Eijsden
- Mijnerwerkerskoloniën (tuindorpen) te Brunssum (sinds 1912), Geleen (Lindenheuvel, 1919, door J.Th.J. Cuypers), Heerlen (1905-1933), Hoensbroek (1908-1925), Nuth (1914-15, 1919), Schaesberg (20^e eeuw), Terwinselen (1905-30), Treebeek (1912-1927), Ubachs over Worms (1926-31), Voerendaal (1913, 1921)
- Villa's en villaparken te Beek (1918 en jaren '20 en '30 van de 20^e eeuw), Echt (1900-1920), Eygelshoven (1900-1926), Geleen (1^e helft 20^e eeuw), Geulle (1912-14), Heerlen (1905-1933), Houthem-St. Gerlach (1901-33), Maastricht (vanaf 19^e eeuw), Meerssen (c. 1900-20), Sittard (20^e eeuw), Vaals (18^e-20^e eeuw), Valkenburg (19^e eeuw), Voerendaal (20^e eeuw)
- Schippershuis te Elsloo (vroeg 17^e eeuw)
- Huis Maes te Geleen (16^e eeuw)
- Huis Corten of Drossaardhuis te Geleen (1751)
- Beambtenwoningen (staatsmijn) in Mauritsparks te Geleen (1926-27, 1938)
- Diverse herenhuizen te Heerlen, o.a.: De Doom (14^e eeuw, 1673 herbouw) en Passart-Nieuwenhagen (1679)
- Omgracht herenhuis Holtum (1354, huidige gebouw 1633)
- Grotwoningen in mergelwanden te Bemelen (tot 1804 kluzenaarswoning), Geulhem (met

- schuilkapel, 18^e eeuw)
- (Middeleeuwse) adellijke stenen huizen of 'poorten' te Maastricht, o.a. Poort van Gronsveld (1324), Poort van Beusdaal (16^e eeuw) en Gaverenpoort (17^e eeuw)
- Hofhuizen te Maastricht, o.a. Hof van Slijpe (1684) en Hof van Tilly (1698)
- Laat-16^e-eeuwse en vroeg-17^e-eeuwse vakwerkhuisen te Sittard
- Romeinse villa te Voerendaal (1^e eeuw na Chr)

Jacht en visserij

- Visvijvers bij Kasteel Oud Ehrenstein te Kerkrade
- Bosquet Rolduc rond gelijknamige abdij te Kerkrade met vier grote en enkele kleinere voormalige visvijvers
- Visvijvers bij kasteel Wittem (18^e eeuw)

Waterstaat

- Stuw- en sluiscomplex in de Maas bij Borgharen (1925-29)
- Hefsluis in Julianakanaal bij Borgharen (1930)
- Sluiscomplex in Julianakanaal bij Born (1934-35)
- Sluis met ijzeren ophaalbrug tussen Maas en Bassin te Maastricht (1931 vernieuwd)
- Sluis in Zuid-Willemsvaart te Maastricht (1826) met dubbele sluiswachterswoning en brugwachterwoning
- Duiker onder Bosscherweg te Maastricht (1867)
- Hefsluis in het Afvoerkanaal te Maastricht (1931), ontwerp O. Reich
- Vloedgraaf

Defensie

- Huis Amstenrade (late 13^e - vroeg 14^e eeuw) te Amstenrade
- Motte van Cartilshof of Binsvelderhof te Beek (14^e eeuw)
- Restanten van Kasteel Gebroek (1381, sinds 18^e eeuw buitenplaats)
- Kelmonderhof of Huis Kelmont (1595) te Kelmond
- Huis ten Dijcke (1634) te Spaubeek
- Herenhoeve Sint Antoniusbank in gelijknamig gehucht (1655)
- Kasteel De Bongard te Bocholtz (1373)
- Kasteel Borgharen (12^e eeuw) te Borgharen
- Ruïne van Kasteel Born (ME, 1661) met nederhof uit 18^e eeuw
- Navoerhoofdskwartier AFCENT (nu AFNORTH) te Brunssum sinds 1976
- Voormalige marechausseekazerne te Brunssum (1814)
- Kasteel Blankenberg te Cadier en Keer (1371) met nederhof (1825)
- Huis Doenrade of Doonderhuuske te Doenrade (13^e eeuw)
- Restanten van Kasteel Annendael te Mariahoop (1618)
- Kasteel Eijsden (ME, huidige kasteel 1631-36) met voorhof en tuin
- Voormalige marechausseekazerne te Eijsden (c. 1930)
- Restanten van 12^e-eeuwse Kasteel Elsloo en huidige 18^e/19^e-eeuwse kasteel
- Kasteel Goedenraad te Eys (14^e eeuw, 1777) met nederhof in Kunradersteen en park
- Abschnittsmotte te Eys
- Kasteel Geulle (17^e eeuw). Grotendeels afgebroken 1847; overgebleven west- en zuidvleugel als landhuis ingericht
- Huis Genbroek te Geverik (1381, 17^e eeuw) met tuin
- Kasteel Gronsveld (13^e eeuw op motte). In 1827 ruïne, basis voor landhuis in 1833 met oranjerie en poortgebouw.
- 'Abschnittsmotte' van karolingische palissadenburcht De Burggraaf te Gulpen (c. 600)
- Kasteel Neubourg te Gulpen (14^e eeuw) met voorhof (1650), nederhof (1650), moestuin en park
- Voormalige marechausseekazerne te Gulpen (1925)
- Restant van gedeeltelijk omgrachte motte van Kasteel Karsveld te Gulpen (ME). Op motte herenhuis (c. 1900)
- Schelmentoren of 'Gevangentoren' te Heerlen (12^e eeuw) met restanten van de stadsmuur
- Kasteel Terworm te Heerlen/ Voerendaal (15^e eeuw) met nederhof (1970), mergelstenen boogbrug (1843) en park (1862)
- Ruïne van kasteel Eyckholt te Heerlen/ Voerendaal (1381)
- Kasteel Hoensbroek (13^e eeuw) met voorhof en nederhof (c. 1660) en wachttoren (17^e eeuw)
- Kasteel Wolfrath te Holtum (1386, huidige gebouw 1628) met nederhof (1657-63) en park (18^e eeuw)
- Kasteel Meerssenhoven te Itteren (1345) met 18^e-eeuws park, twee bouwhuizen (1743-44), ingangspaviljoen met duiventil (1800) en 19^e-eeuwse kasteelhoeve
- Kasteel Oud Ehrenstein te Kerkrade (14^e eeuw, huidige vorm 18^e eeuw) met kasteelhoeve (1722) en landschapspark
- Kasteel Lemiers of Gen Hoes te Lemiers (12^e eeuw) met nederhof (1677), poort (1683)
- Kasteel Limbricht (10^e eeuw) op motte met omgrachte voorburcht (1630)

- Kasteel Grasbroek te Limbricht (1596) met een motterestant van een mogelijke voorganger
- Funderingsresten van het Romeinse castellum te Maastricht
- Middeleeuwse stadsmuur te Maastricht (1229) met o.a. Jeker- of Maaspunttoren, Helpoort (mid 13^e eeuw), Pater Vincktoren (1370 voltooid), diverse muurtorens uit 1380, Nieuwenhofpoort (15^e eeuw), waterpoort De Reek (14^e eeuw), twee kruitmazijnen (1692 en 1790) en rondeel De Vijf Koppen (c. 1550)
- Vestingwerken te Maastricht (m.n. 17^e en 18^e eeuw) o.a.: bastion Waldeck (1688-90), Fort St. Pieter (1702), werken van de Hoge Fronten of Linie van Dumoulin met gangenstelsel (1772-77), Nieuwe Bossche Fronten te Maastricht (1816-20), Fort Willem I (1818)
- Marechausseekazerne te Maastricht (1914-15)
- Tapijnkazerne te Maastricht (1916-18)
- Voormalig Commandement te Maastricht (17^e eeuw)
- Diverse wachthuizen te Maastricht (17^e-19^e eeuw)
- Kasteelruïne Lichtenberg op St. Pietersberg te Maastricht (1212)
- Kasteel De Burght te Maastricht (13^e eeuw)
- Kasteel Bethlehem of Limmel te Maastricht (13^e eeuw)
- Kasteel Jeruzalem te Maastricht (1515)
- Kasteel 'Huis De Torentjes' op St. Pietersberg te Maastricht (15^e eeuw), opgetrokken in mergel
- Kasteel Geusselt te Maastricht (14^e eeuw)
- Kasteel Hoogenweerth te Maastricht (15^e eeuw, huidige gebouw eind 17^e eeuw)
- Kasteel Neercanne of Agimont te Maastricht (15^e eeuw) met kasteelhoeve (1611), keermuur (vóór 1500) met torentjes (c. 1700), terrassentuin (c. 1700) en restanten 17^e-eeuws sterrenbos
- Mergelgangen in Maastricht, Valkenburg en omstreken werden gebruikt tijdens oorlogen als schuilplaats
- Kasteel Mheer (1314) met nederhof (1619) en park
- Mottekasteel Millen te Nieuwstadt (13^e eeuw) met tiendschuur en watermolen
- Kasteel Nijswiller (1275, huidige gebouw 16^e eeuw) met nederhof
- Huis Oelsbroeck of De Dael te Nuth (17^e eeuw)
- Kasteel Reymersbeek te Nuth (16^e eeuw) met kasteelhoeve
- Huis Obbicht te Obbicht (huidige huis 1778-80), omgracht, met restanten oude kasteel verwoest in 1570, bouwhuizen, kasteelhoeve en kasteelpark
- Kasteel Oost te Oost-Maarland (13^e/14^e eeuw)
- Kasteel Genhoes te Oud-Valkenburg (1241), omgracht, met nederhof (18^e eeuw, 1860), restant 19^e-eeuws landschapspark, geometrische tuin en eendenhuis (18^e eeuw)
- Kasteel Schaloen (1381, 15^e eeuw, 1656), omgracht, mergelsteen, met voorhof (1701), watermolen en lanen.
- Kasteel Rivieren te Retersbeek (1540) met omgrachte voorburcht en kasteelhoeve (1719-35)
- Huize Retersbeek (c. 1810), omgracht, met bouwhoeve
- Kasteel Rijckholt (14^e eeuw) op dubbel omgracht terrein met koetshuis (18^e eeuw) en jachthuis (c. 1920)
- Kasteel Strijthagen te Schaesberg (13^e eeuw, 1530, 1700) met kasteelhoeve (1691), koetshuis (1915), tuin en Strijthagermolen
- Ruïne van kasteel Schaesberg (1571)
- Huis Ter Borch of 'Huis Schinnen' te Schinnen (17^e eeuw) met omgrachte motte van middeleeuwse burcht en banwatermolen
- Huize Heijenhoven of Schinvelderhuis te Schinveld (14^e eeuw)
- Beloop Middeleeuwse omwalling te Sittard
- Fort Sanderbout te Sittard (mid 16^e eeuw): vijfzijdig bastion met kazemat, rond schietgaten en gedeeltelijk de ondergrondse toegangen (porternes)
- Kazemat van het S-type te Sittard (1939)
- Huis St. Jansgeleen te Spaubeek (13^e eeuw, 17^e eeuw) met voormalige brouwerij, voorhof en watermolen
- Huis Ten Dijke te Spaubeek (17^e eeuw), omgracht
- Kasteel Vliet te Ulestraten (1374, 1725) met schuur, bouwhuizen en park
- Voormalige marechausseekazerne te Vaals (1911)
- Kasteelruïne Valkenburg (c. 1087) met dwingel (verdedigbare toegangsweg)
- Stadsmuur en stadspoorten te Valkenburg (14^e, 15^e eeuw): Berkelpoort, Grendelpoort
- Huis de Halder te Valkenburg (1635)
- Voormalige marechausseekazerne te Valkenburg (1933) naar ontwerp van P.J.M. Zeegers
- Kasteel Puth te Voerendaal (1386, 16^e eeuw), omgracht met 18^e-eeuwse voorhof
- Kasteel Cortenbach te Voerendaal (ME, 1690 herbouw) met voorhof, kasteelhoeve (1649)
- Huis Haeren te Voerendaal (14^e eeuw, 1743-70)
- Kasteel Wijlre (1389, 1652), omgracht, met dienstvleugels en tuin
- Kazemat van S-type te Wijlre (1939)
- Huis Cartils te Wijlre (c. 1500)
- Kasteel Wijnandsrade (12^e eeuw, 16^e eeuw) met motte van 12^e-eeuws kasteel; huidige kasteel is

- omgracht met een binnenplein en drie vleugels, voorhof
- Kasteel Wittem (13^e eeuw) met resten van twee omgrachtingen en kasteelhoeve (16^e eeuw)

Delfstofwinning

- Mergelgroeven te Berg en Terblijt, 't Rooth, Sibbe, Maastricht, Valkenburg, Benzenrade, Bemelen, Cadier en Keer, Meerssen, Craubeek (Klimmen) en Voerendaal/ Kunrade (Kunrader kalksteen)
- Mergelwinning op de St. Pietersberg te Maastricht. Groeves van 16e eeuw tot 1900; ENCI in dagbouw vanaf 1926
- Vuursteenmijnen te Ryckholt, St.Geertruid, Valkenburg, Mheer, Banholt
- Vijver van bruinkoolmijn Brunahilde (WO I) te Brunssum (in het Vijverpark)
- Staatsmijn Hendrik te Brunssum (1911-16) met compressorhal, locomotievenloods, diningclubhall en rad van één van de schachtorens
- Oranje-Nassaumijnen te Heerlen (1896-1927) met schachtgebouw, ophaalgebouw, schachtbok en watertoren (1952)
- Slakkenheuvels te Kerkrade (20e eeuw), waarvan sommige heringericht als recreatiepark
- Schachtgebouw van de Domaniale Mijn te Kerkrade (1907)
- Waterputhuisje te Bingelrade (in 19^e eeuw in mergel opgetrokken rond een kern van vakwerk en hout uit 1664)
- Waterputhuisje te Cadier en Keer
- Waterput met puthuis te Trintelen (herbouwd in 1982)
- St. Servatiusbron te Maastricht (1595 eerst vermeld)
- St. Brigidabron te Noorbeek (1858)
- Overdekte zwingelput te Noorbeek (1922 vernieuwd)
- Waterpompstation te Rimburch (1926)
- Gasstation van Limagas te Simpelveld (1937) naar ontwerp van H.H.A. Tummers
- Waterpompstation te Sittard (1915) in opdracht van Waterleiding Maatschappij Limburg naar ontwerp van J. Wiolders

Bedrijvigheid

- Voormalige distilleerderij Hennekens te Beek (sinds 1826)
- Korenmolen 'Van Tienhovenmolen' (1855) te Wolfshuis (Bemelen)
- Watermolen 'Geulhemmermolen' te Geulhem (eerst vermeld 1306, huidige molen uit 1620)
- Voormalige watermolen te Borgharen (17e eeuw)
- Voormalige watermolen 'Brunssummermolen' te Brunssum (1500)
- Autofabriek ten noordoosten van Born (1968)
- 'Weerter Volmolen' te Bunde (1771), in 1840 omgebouwd tot papiermolen, waaruit papierfabriek 'Tielens en Schrammen' (nu 'Meerssen Papier') ontstond in 19e eeuw
- Voormalige café-smederij te Doenrade (1909)
- Dakpannenfabrieken te Echt: De Valk (1900 met molenaarshuis), Gebr. Cuypers (1919)
- Voormalige zuivelfabriek 'Sibema' te Peij bij Echt (1920)
- Voormalige zuivelfabriek 'St. Barbara' te Eckelrade (1916)
- Nederlandse Zinkwit Maatschappij te Eijsden (1871 gesticht, meeste gebouwen van na 1907)
- Vier watermolens te Eijsden: Muggemolen (1436, 1882), Breustermolen (1221, 1791), Graanmolen of Eijsdermolen (1321, 1788) en voormalige houtzaagmolen (1317, 1729)
- Watermolen 'Slakmolen' of 'Kasteelmolen' te Elsloo (19^e eeuw) met molenvijver
- Voormalige brouwerij te Elsloo
- Watermolen 'Epermolen' of 'Wingbergmolen' te Epen (1843)
- Watermolen 'Volmolen' te Plaat bij Epen (oorspr. onderdeel van lakenfabriek, sinds 1882 als korenmolen)
- Voormalige vleeshouwerij te Geleen (1925)
- Brouwerij-boerderij van voormalige bierbrouwerij 'De Kroon J. Schrijnemakers' te Geleen (1856)
- Voormalige steenfabriek 'St. Jozef' of 'Plinthos' te Geleen (1920)
- 'Watermolen van Hulsen' of 'Onderste Molen' te Geulle (1878) met molenvijver en een met mergelsteen beklede stuw
- Watermolen 'Kingbeekmolen' te Grevendicht-Papenhoven (1600)
- Windmolen 'St. Hubertus' te Groot Genhout (1801-02) met molenaarswoning uit 1808
- Watermolen 'Neubourgermolen' of 'Molen van Roex' te Gulpen (papiermolen, vanaf 1853 korenmolen)
- Gulpener bierbrouwerij, distilleerderij en azijnfabriek te Gulpen (1826 opgericht) met trafohuisje (c. 1930) en directeurswoning (1880)
- Voormalige chocoladefabriek 't Geuldal' te Gulpen (1924)
- Voormalige watermolen 'Groenendaalsemolen' (herbouw in 1953)
- Oliemolen te Heerlen (1502, sinds 1828 ook korenmolen)
- Weltermolen te Heerlen (1381, herbouw 18^e eeuw)
- Schandelermolen te Heerlen (1562, herbouw 18^e eeuw)
- Caumermolen te Heerlen (1787)

- Eyckendermolen te Heerlen/ Voerendaal (19^e eeuw)
- Graanmaalderij te Hoensbroek (1905) voor Firma J. Schijns-Hermens
- Watermolen 'Poolmolen' te Holtum (1662)
- Voormalige Kerkraadse Handelsbank te Kerkrade (1919) met directeurswoning
- Watermolen 'Baalsbruggermolen' te Kerkrade (1743)
- Voormalige wolwaag te Maastricht (1721)
- Voormalige bank van de Geldersche Credietvereniging te Maastricht (1905) naar ontwerp van J.J. Limburg
- Voormalige filiaal van de Nederlandsche Bank te Maastricht (1920) naar ontwerp van Ed. Cuypers
- Voormalige brouwerijen te Maastricht: De Keizer (1758), De Zwarte Ruiters (1871) en De Ridder (1929-30)
- Aardewerf fabriek De Sphinx te Maastricht (1836 gesticht)
- Voormalige aardewerf fabriek Société Ceramique te Maastricht (1851)
- Papierfabriek 'Lhoest-Weustenraad & Cie.' te Maastricht (1850)
- Voormalige tabaksfabriek te Maastricht (1918-21)
- Voormalige watermolens te Maastricht: Bisschopsmolen (sinds 1099, 17^e eeuw vervangen), Leeuwenmolen (1694), Vijf Koppen (16^e eeuw), De Ancker (papiermolen, 1775), De Reek (volmolen, van 1863-1935 glazuurmolen), twee Molens van Lombok (voor 1800) en Nekummermolen (1869)
- Torenmolen van Gronsveld (1618-23) met 19^e-eeuwse molenaarswoning
- Voormalig pakhuis van het Maastrichts Veem te Maastricht (1860)
- Watermolen te Mamelis (18^e eeuw)
- Voormalige dwangbrouwerij Panhuis te Mechelen (1724-37)
- Watermolen 'Onderstemolen' of 'Commandeursmolen' te Mechelen (1215). In 1820 een papiermolen erbij gebouwd. In 1881 papiermolen ingericht als korenmolen en de oude watermolen als woonhuis
- Dubbele watermolen 'Bovenste Molen' te H fke/ Mechelen (13^e eeuw, tot in 18^e eeuw banmolen van Heren van Wittem, in 19^e eeuw herbouwd)
- Watermolen 'Groote- of Banmolen' te Meerssen (18^e eeuw)
- Watermolen 'Meschermolen' te Mesch (1699)
- Voormalige dubbele watermolen 'Molen van Cardus Houben' te Munstergeleen (13^e eeuw)
- Dubbele watermolen 'Millenermolen' te Nieuwstadt (huidige molen 1849)
- Windmolen te Nuth (1882), bergmolen
- Voormalige watermolen 'Kathagermolen' aan de Geleenbeek te Vaesrade (c. 1800)
- Windmolen 'Janssenmolen' te Oirsbeek (1883), bergmolen
- Watermolen 'Schaloensmolen' of 'Banaalmolen' te Oud-Valkenburg (1699-1701)
- Watermolen 'Oliemolen' te Weustenrade (18^e eeuw)
- Watermolens te Rothem: 'Nieuwe of IJzeren Molen' (middenslagmolen, 1381, 1789) en voormalige oliemolen (middenslagmolen, 18^e eeuw)
- Strijthagermolen te Schaesberg (korenmolen, 1617) met molenvijver
- Voormalige watermolen 'Heisterbrug' te Schinnen (18^e eeuw), deels in vakwerk
- Banwatermolen bij Huis ter Borch te Schinnen (18^e eeuw)
- Voormalige stoombierbrouwerij te Schinveld (1869)
- Watermolens te Simpelveld: 'Oude Molen' of 'Molen van Houben' (1774, bovenslagmolen) en Bulkumsmolen (vroeg 19^e eeuw, bovenslagmolen, deels in Kunradersteen)
- Koeltoren van voormalige brikettenfabriek te Simpelveld (1922) naar ontwerp van N. Sterk
- Watermolens te Sittard: 'Stadbroekermolen' of 'Molen Roufs' (1582-83, looi- en slijpmolen) met 19^e-eeuwse schuur, koestel, ketelhuis, graanopslag en woonhuis; 'Ophovenermolen' (1406); voorm. 'Molen Hochstenbach' (1824)
- Voormalige brouwerij te Sittard (19^e eeuw)
- Voormalige sigarenfabriek te Sittard (1896)
- Watermolen 'Broek- of Broekermolen' te Slenaken (1773)
- Voormalige brouwerij bij Huis St. Jansgeleen te Spaubeek (16^e eeuw)
- Watermolen 'St Jansmolen' bij Huis St. Jansgeleen te Spaubeek (14^e eeuw, 1775)
- Windmolen 'Op de Vrouwenheide' of 'Vrouwenheide Molen' te Ubachsberg (1858, bergmolen)
- Kalkovens te Ubachsberg (1914-18)
- Voormalige sigarenfabriek Peeters te Vaals (1893)
- Voormalige stoomwasserij Jardon te Vaals (1926 gesticht)
- Voormalige naaldenfabriek MUVA te Vaals (c. 1925)
- Watermolens te Valkenburg: 'Oude Molen' of 'Banaalmolen' (1244, 1860); 'Franse Molen' (1804) met mergelstenen molenaarshuis; 'Kruitmolen' (1819-21)
- Kalkovens te Voerendaal (1914-18)
- Watermolen 'Molen Otten' te Wijlre (1776)
- Koninklijke Brand Bierbrouwerij te Wijlre (1871)
- Watermolen 'Wittmermolen' te Wittem (1835) met molenvijver

Infrastructuur

- Holle wegen op de flanken van plateaus

- Rijksweg Maastricht-Roermond (1843-45)
- Spoorlijn Maastricht-Roermond-Venlo (1865-66)
- Spoorlijn Sittard-Heerlen (1896)
- Spoorlijn Maastricht-Aken (1846-53)
- Spoorlijn Maastricht-Hasselt (1856)
- Spoorlijn Maastricht-Luik (1861)
- Spoorlijn Schin op Geul-Heerlen (1913-14)
- Spoorlijn Sittard-Heerlen-Herzogenrath (1896)
- Mijnspoorweg Kerkrade-Simpelveld (1873), van 1943-1993 personenpoorlijn
- Goederenspoorlijn van de Staatsmijnen (1934)
- Voormalige tramlijn langs de rijksweg bij Wittem
- Gietijzeren wegwijzer te Terlinden (1890)
- Waterpompstation in mergelsteen (1904) te Geulhem
- Bongerdbrug te Bocholtz (gemetseld viaduct uit 1853)
- Julianakanaal (1931-34)
- Spoorweg- en havencomplex tussen Buchten en Born (c. 1930)
- Stalen boogbrug over het Julianakanaal te Bunde (1931-34)
- Voormalig tolhuis te Cadier en Keer (1825 door architect Servais)
- Station te Echt (1862)
- Voormalig veerhuis te Eijsden (1800)
- Station te Eijsden (1861, 1901)
- Voormalige stationsgebouw te Eys (1901), in gebruik door Zuid-Limburgse Stroomtrein Maatschappij
- Viaducten over spoorlijn Maastricht-Aken te Eys (1906), vermoedelijk ontworpen door G. Kuypers
- Oude Postbaan van Maastricht naar Susteren
- Spoortunnel in spoorlijn Roermond-Maastricht te Geleen (1931)
- Waterpompstation te Geulle (1926) naar ontwerp van J. Wielders
- Brug over Julianakanaal te Geulle (1931-34) naar ontwerp van Rijkswaterstaat
- Maastricht-Aachen Airport te Beek
- Voormalig station te Gronsveld (1861) met dienstwoning
- Voormalige tramremise te Gulpen (1925) voor tramlijnen Wijlre-Vaals en Maastricht-Gulpen
- Station te Heerlen (1985) naar ontwerp van J. Bak
- Watertoren bij Villa Imstenrade te Heerlen (1910)
- Brug over Julianakanaal bij Itteren (1931-34) naar ontwerp van Rijkswaterstaat
- Wijngrachtunnel en Tramwegtunnel te Kerkrade (1926-27) naar ontwerp van L.J.M. Dirickx (NS)
- Weg Valkenburg-Klimmen-Heerlen (vanaf 1750)
- Waterpompstation te Craubeek (1922)
- Kanaal Maastricht-Luik (1848-50)
- Zuid-Willemsvaart (1823-26)
- Binnenhaven 'Bassin' te Maastricht (1826)
- Maas- of St. Servaasbrug te Maastricht (sinds 1280)
- Spoorbrug in lijn Maastricht-Hasselt (1854-56) naar ontwerp van J.A. Kool en J.G. van den Bergh
- Voormalig tramstation te Maastricht (1894)
- Station te Maastricht (1912-15) naar ontwerp van G.W. van Heukelom met perronoverkapping (1916) en goederenloods (1915)
- Voorde in de Selzerbeek te Mamelis
- Voormalige station te Meerssen (1900-01)
- Voormalige tolhuis te Noorbeek (2^e helft 18^e eeuw)
- Gietijzeren wegwijzer te Noorbeek (19^e eeuw)
- Station te Nuth (1896)
- Brug over Julianakanaal te Obbicht (1934)
- Viaduct over spoorlijn Maastricht-Aken te Oud-Valkenburg (1906), vermoedelijk naar ontwerp van G. Kuypers
- Station Klimmen-Ransdaal (1913) naar ontwerp van G.W. van Heukelom
- Viaduct over spoorlijn Schin op Geul-Heerlen te Ransdaal (1914) naar ontwerp van Ch.H.J. Driessen
- Watertoren te Rimborg (1923) i.o.v. mijnonderneming Laura & Vereeniging
- Station te Schaesberg (1896)
- Watertoren te Schimmert (1926-27) naar ontwerp van J. Wielders met dienstwoningen (1935)
- Station te Schin op Geul (1913-14) naar plannen van G.W. van Heukelom
- Viaduct over de spoorlijn Heerlen-Schin op Geul (1914) naar ontwerp van Ch.H.J. Driessen
- Station te Simpelveld (1853, 1908-10) met seinhuisjes (c. 1930), watertoren (1929), draaischijf en waterput met vulinstallatie. Sinds 1995 hoofdstation van de Zuid-Limburgse Stroomtrein Maatschappij.
- Gietijzeren wegwijzer te Simpelveld (eerste kwart 20^e eeuw)
- Dubbele spoortunnel te Sittard (1920-25)
- Station te Sittard(1993) naar ontwerp van J.A. van Belkum
- Gietijzeren wegwijzer te Heijenrath (begin 20^e eeuw)
- Brug over Julianakanaal te Urmond (1934-35)

- Rijksstraatweg Maastricht-Aken (1824-25)
- Voormalig tramstation te Vaals (1922) voor tramlijn M'tricht-Vaals
- Station te Valkenburg (1853) naar ontwerp van J. Enschede
- Station te Voerendaal (1913) naar ontwerp van G.W. van Heukelom
- Voorde te Mamelis

Bestuur

- Grenspalen langs de rijksgrenzen met België en Duitsland
- Raadhuis te Amstenrade (1906), tevens brandweerkazerne
- Schepenbank/ raadhuis (1793-1887) en huidige raadhuis (vanaf 1887) te Beek
- Voormalig raadhuis te Brunssum (1919)
- Hardstenen grenspaal te Brunssum (1713)
- Voormalig raadhuis te Buchten (1933)
- Voormalig raadhuis te Bunde (1860)
- Voormalige radhuizen te Cadier (c. 1950) en Keer (1878)
- Voormalig stadhuis te Echt (1887)
- Hardstenen grenspaal te Echt (1551)
- Voormalig raadhuis te Eijsden (1910)
- Raadhuis te Geleen (1922) met een Wilhelminamonument in de vorm van een fontein (1958)
- Voormalig raadhuis te Geulle (1865)
- Voormalig raadhuis te Grevenbicht-Papenhoven (1916)
- Twee voormalige (19^e en 20^e eeuw) en huidige raadhuis (1932) te Gulpen
- Stadhuis te Heerlen (1940-41) naar ontwerp van F.P.J. Peutz
- Voormalig politiebureau te Heerlen (1922) naar ontwerp van J. Stuyt en A. Bartels
- Voormalig hoofdkantoor van de Oranje-Nassaumijnen te Heerlen (1931) naar ontwerp van D. Roosenburg
- Volkshuis St. Jozef te Heerlen (1924), gebruikt als vergaderruimte door de Katholieke Mijnwerkersbond
- Voormalig raadhuis te Hulsberg (c. 1910)
- Voormalig raadhuis te Itteren (c. 1930)
- Raadhuis te Kerkrade (1912-13) naar ontwerp van C.J. Duykers
- Voormalig raadhuis te Klimmen (1870)
- Voormalige minderbroedersklooster te Maastricht (1700) in 1825-29 verbouwd tot Paleis van Justitie, gevangenissen en marechausseekazerne
- Voormalige Dinghuis (rechtspraak) te Maastricht (1473)
- Voormalig Spaans Gouvernement te Maastricht (14^e eeuw)
- Stadhuis te Maastricht (1659-64)
- Voormalig Gouvernementsgebouw te Maastricht (1935 tpv 18^e-eeuwse voorganger)
- Twee voormalige douanekantoren te Maastricht (1847 en 1894)
- Voormalig raadhuis te Mechelen (1928)
- Voormalig raadhuis (1867) en huidig raadhuis (in een pand uit 1750) te Meerssen
- Voormalig raadhuis te Mesch (1876)
- Voormalig raadhuis te Mheer (1950) naar ontwerp van L. Fiddlers
- Voormalig raadhuis te Munstergeleen (1954)
- Voormalig raadhuis te Nieuwstadt (1883)
- Voormalig raadhuis te Oirsbeek (1938) naar ontwerp van W. Schelberg
- Voormalig raadhuis te Ulestraten (1865)
- Voormalig raadhuis te Urmond (1937-38) naar ontwerp van A. Swinkels
- Voormalig raadhuis te Vaals (1913)
- Drielandenpunt te Vaals (323 m. hoogte) met Duitse grenssteen (c. 1545), Belgische grenssteen (c. 1823) en Nederlandse gietijzeren grenspaal (1843)
- Voormalige douanepost te Vaals (c. 1890) bij Ned-Duitse grens met grenssteen van vrije rijksstad Aken uit c. 1545
- Spaans Leenhof te Valkenburg (1661), rechtbank in mergel
- Voormalig (1814, in mergel) en huidig stadhuis (1964-66) te Valkenburg
- Voormalig panhuis te Vijliden (17e eeuw)

Religie

- Één of meer R.K. kerken in de dorpen en steden
- Klooster te Amstenrade (1859)
- R.K. St.-Gerlachuskerk (1874-76) te Banholt met kleine Lourdesgrot (c. 1950)
- Mariakapel (wegkapel uit 1949) te Banholt
- O.L.V.-kapel (wegkapel uit 1960) te Terlinden
- Karmelietessenklooster te Beek (1938)
- Oude pastorie te Beek (1781)
- Israëlitische begraafplaats (1791) te Beek

- Mariakapel (neogotische wegkapel uit 1903) te Kelmond
- R.K. St.-Laurentiuskerk (sinds 12^e eeuw) te Bemelen
- Moordkruis uit 1417 te Gasthuis
- R.K. H.H. Monulphus en Gondulphuskerk, gebouwd in mergel, te Berg en Terblijt (1931-33 door F.P.J. Peutz en W. Sprenger)
- Schuilkapel in mergelwand van Geulhemmerberg te Geulhem (1798 tot 1801 in gebruik)
- Heiligenbeeldhuisje in mergelsteen (1860) te Geulhem
- Oude R.K. kerkhof te Bingelrade (laat ME) met 16^e-19^e eeuwse grafkruisen
- Heilig Hartbeeld te Bocholtz (1919)
- St. Josephklooster te Born (1936)
- St. Hubertuskapel (wegkapel uit 1670) te Born
- Voormalige abdij St. Benedictus en St. Clemenskerk te Brunssum (17^e eeuw, sinds 1893 abdij, sinds 1968 bejaardenhuis)
- Neogotisch, 19^e-eeuws grafmonument bij abdij St. Benedictus en St. Clemenskerk te Brunssum
- Lourdesgrot (1887) met Mariabeeld en stukje rots uit Lourdes bij abdij St. Benedictus en St. Clemenskerk te Brunssum
- R.K. St. Vincentius á Paulokerk te Brunssum (1924-25 door F.P.J. Peutz) met gebrandschilderde ramen en schilderijen van Ch. Eyck
- Mijnwerkersmonument in de vorm van een kruisbeeld te Brunssum (1946 door Ch. Vos)
- Britse oorlogsbegraafplaats te Brunssum (c. 1950)
- Mariakapel (wegkapel uit 1890) te Buchten
- St. Blasiuskapel te Cadier en Keer (trafohuisje uit 1943 dat in 1992 is omgebouwd tot wegkapel)
- Missiehuis van de 'Sociëteit voor Afrikaanse Missiën' te Cadier en Keer (1891) met processiepark waarin een mergelstenen Lourdesgrot, grafkapel en 14 in 1895 gebouwde kruiswegstaties in de vorm van 6zijdige kapellen met kantelen.
- Karmelietessenklooster te Echt (1879-80 door P.J.H. Cuypers)
- St. Rochuskapel te Echt (gesticht 1686, huidige wegkapel uit 1910)
- O.L.V.-kapel te Echt (1691) met 18^e-eeuws houten kruisbeeld en zeven wit gepleisterde voetvallen (vóór 1670)
- St. Annakapel te Gebroek (wegkapel uit 1896 door J.A. van Kempen)
- Abdij Lilbosch te Echt (1883)
- Twee wegkapellen te Peij bij Echt: St. Antoniuskapel uit 1875 en St. Rochuskapel uit 1902
- Voormalige synagoge te Eijsden (1783)
- Voormalig ursulinenklooster te Eijsden (1849) met Lourdesgrot (1880) en begraafplaats met kerkhofkapel (1910)
- Wegkapellen te Einighausen: Mariakapel (1894) en St. Theresiakapel (1937)
- Wegkapel OLV van Lourdeskapel te Elsloo (1885)
- Wegkapel Mariakapel (1848) te Catsop
- Wegkapel St. Genoveva (1947) in breuksteen (ontwerp H.J.A. Koene) te Diependal
- Wegkapel te Terziet (1939)
- Wegkapel te Eys (1696, herbouw 1905)
- Heilig Hartbeeld te Eys (1919)
- Wegkruisen te Trintelen (beide 1902)
- Wegkapel te Trintelen (1939)
- St. Janskluis te Geleen (1699)
- Voormalig patronaatsgebouw te Geleen (1918-19) met kapelanie
- Zusterklooster MSC te Geleen (1930)
- Mariakapel te Geleen (1940) ontwerp van J. Philips
- Twee wegkapellen te Geulle (1889 en 1908)
- Mariakapel te Geverik (1861)
- Mariakapel te Grevenbicht-Papenhoven (1830)
- Israëlitische Begraafplaats te Grevenbicht-Papenhoven (1803) aangelegd op Romeinse grafheuvel (tumulus). Ook bekend als 'Jodenberg'.
- R.K. St. Hubertuskerk te Groot Genhout (1936-37) met schilderijen en gebrandschilderde ramen door Ch. Eyck en andere kunstenaars.
- Wegkapel St. Hubertuskapel te Groot Genhout (1936)
- Wegkapel Mariakapel te Groot Haasdal (1931)
- Isr. Begraafplaats te Groot Haasdal (1^e helft 19^e eeuw)
- Isr. Begraafplaats te Gulpen (1845)
- Wegkapel OLV van Fatimakapel te Ingber (1949)
- R.K. St. Pancratiuskerk te Heerlen (12e eeuw)
- Kapel van het Savelbergklooster te Heerlen (1878-79) naar ontwerp van J. Kayser
- Kloostercomplex Huize De Berg te Heerlen (1897) naar ontwerp van A. van Beers
- Voormalig franciscaner klooster met R.K. jongens HBS te Heerlen (1912)
- Voormalige karmelietessenklooster met kapel te Heerlen (1934)
- Voormalig patronaatsgebouw te Heerlen (1920)

- Voormalige broederhuis 'Molenberg' te Heerlen (1921) naar ontwerp van F.P.J. Peutz
- Voormalig retraitshuis te Heerlen (1932) naar ontwerp van F.P.J. Peutz
- Barbarakapel te Heerlen (1670)
- Wegkapel te Ten Esschen (1767)
- Heilig Hartbeeld te Holtum (1929)
- Kluizenaarseik van heilige Gerlachus te Houthem-St. Gerlach (12^e eeuw)
- R.K. St. Gerlachuskerk te Houthem-St. Gerlach (13^e eeuw) met grafkapel, mergelen Gerlachusput (19^e eeuw), stiftsgebouw (1705-08), proostvleugel (1713) en pachthoeve (1759)
- Drie wegkapellen te Houthem-St. Gerlach (19^e-20^e eeuw)
- Klooster van de zusters Oblaten van OLV Assumptie te Hulsberg (1923) in Kunradersteen naar ontwerp van W.A. Molengraaff
- Wegkapel Mariakapel te Hulsberg (1937)
- Wegkapel Mariakapel te Aalbeek (1935)
- Wegkapel te Itteren (c. 1870)
- Twee wegkruisen te Jabeek (1776 en 19^e eeuw)
- Wegkruis te Etzenrade (1729)
- Voormalige abdij Kloosterrade of Rolduc te Kerkrade (1104) met abdijskerk (1108), watertoren (1671), kloosterhoeve (1792-94), theater (1936), kloosterkerkhof, kerkhofkapel (1875), restanten van een terrassentuin uit 1700 en Bosquet Rolduc
- Voormalig ursulinenklooster te Kerkrade (1906-14)
- Wegkruis te Kerkrade (1948)
- In sintelsteen opgetrokken Lourdesgrot bij R.K. Heilig Hart van Jezuskerk te Kerkrade (c. 1930)
- Heilig Hartbeeld te Kerkrade (1918)
- Bakstenen wegkapel te Kerkrade (1919)
- Voormalig franciscanerklooster te Kerkrade (1891-92)
- Heilig Hartbeeld te Klimmen (1928)
- Twee wegkapellen te Craubeek (1929 en 1879)
- Devotiezuil te Limbricht (1747)
- Restanten van een Romeinse Jupitertempel te Maastricht
- R.K. St. Servaasbasiliek te Maastricht (6^e eeuw, huidige vorm c. 1000-1300) met kloostergang (15^e eeuw)
- Vrijthof te Maastricht (voormalige begraafplaats bij R.K. St. Servaasbasiliek)
- R.K. O.L. Vrouwebasiliek te Maastricht (9^e eeuw, huidige kerk vanaf 11^e eeuw) met St. Annakapel (13^e eeuw), Kapel van O.L. Vrouwe Sterre der Zee (15^e eeuw) en kloostergang (16e eeuw)
- Voormalig kruisherenklooster te Maastricht (15e eeuw)
- Voormalige klooster van de Nieuwenhof te Maastricht (15e eeuw)
- Voormalige cellebroederskapel te Maastricht (16e eeuw)
- Voormalige jezuïtenkerk te Maastricht (1606-12) in mergel, in 1788 omgebouwd tot schouwburg 'Bonbonnière' met plafondschilderingen van Ch. Eyck (1959)
- Voormalige grauwzustersklooster te Maastricht (1673 gesticht); sinds 1920 Natuurhistorisch Museum
- Bonnefantenklooster te Maastricht (1627 gesticht); van 1947 tot 1979 'Bonnefantenmuseum', daarna universiteitsbibliotheek
- Voormalig klooster Calvariënberg te Maastricht (1628 gesticht)
- Voormalige minderbroedersklooster te Maastricht (1700) in 1825-29 verbouwd tot Paleis van Justitie, gevangenis en marechausseekazerne
- Voormalige synagoge te Maastricht (1839-40)
- Klooster van de Zusters onder de Bogen te Maastricht (1845 gesticht)
- Mergelstenen kapel bij Klooster Slavante te Maastricht (1681)
- Algemene Begraafplaats te Maastricht (1811) naar ontwerp van J.F. Soiron
- Abdij St. Benedictusberg te Mamelis (1922-23)
- Amerikaanse Erebegraafplaats te Margraten (1944) met parkaanleg door Clarke, Rapuano en Halleran (1960)
- Gepleisterde wegkapel te Honthem (1924, herbouw 1999)
- Grafkapel van fabrikantenfamilie Regout bij R.K. St. Bartholomeuskerk te Meerssen (1869)
- Voormalige synagoge te Meerssen (1851-53)
- Mergelstenen wegkapel St. Josephkapel en twee wegkapellen te Meerssen (19^e-20^e eeuw)
- Wegkapel te Mheer (c. 1950)
- H. Hartkapel te Neerbeek (1918)
- St. Brigidakapel (tegen veepest) te Noorbeek (1772)
- Voormalige sepulchrijnenklooster 'Hoog Cruys' te Noorbeek (1496, huidige gebouw 1729-41)
- Wegkapel te Noorbeek (1946)
- Mariakapel te Grijzegrubben (1933)
- Kerktoeren van verdwenen St. Willibrorduskerk te Obbicht (1828) naar ontwerp van N.Dukers
- Mariakapel te Oirsbeek (1944-46)
- R.K. St. Johannes de Doperkerk te Oud-Valkenburg (11^e eeuw)
- Voormalige kluis op de Schaelsberg te Oud-Valkenburg (1688) met mergelstenen St. Antoniuskapel

- (1690), kruisweg (1843) met dertien staties. Tot 1930 als kluis gebruikt
- Calvariagroep 'De Drie Beeldjes' te Oud-Valkenburg (c. 1900) met twee kapelletjes uit 1793
  - St. Jansboskapel te Oud-Valkenburg (c. 1915), mergelsteen
  - R.K. kerk O.L.V. Onbevlekt Ontvangen te Rijckholt (1882), kloosterkerk
  - Klooster 'Huize Immaculata' te Rijckholt (1912)
  - H. Hartbeeld te Rimborg (1930)
  - Leenderkapel te Schaesberg (1637-47) in Kunradersteen, mergel en baksteen
  - Voormalig klooster en seminarie van de paters Montfortanen te Schimmert (1884)
  - Wegkapellen te Schimmert (1933 en 1937)
  - R.K. St. Dionysiuskerk te Schinnen (12e eeuw met Romeins kapiteel) met Mariapark (1939) en vredeskapel
  - Hardstenen kruisbeeld bij Huis Ter Borch te Schinnen (1758)
  - Voormalige liefdesgesticht te Schinveld (1919) naar plannen van J. Seelen
  - Voormalig patronaatsgebouw te Schinveld (1933)
  - Gevelkruis te Schinveld (1810)
  - H. Hartbeeld te Schinveld (1934)
  - Kapel in de Sibbergroeve (1799-1801) met altaar en wandtekeningen
  - Mariakapel te IJzeren (1955) in mergelsteen
  - Huize Loreto (kloostercomplex) te Simpelveld (1878) naar ontwerp van Duitse architect H.J. Hürth
  - Voormalig klooster Damianeum te Simpelveld (gesticht 1898)
  - H. Hartbeelden te Simpelveld (1940 naar ontwerp van Ch. Vos, en 1958 naar ontwerp van A.F. Brenninkmeyer)
  - Voormalig domincanessenklooster 'St. Agnetenberg' te Sittard (1649)
  - Voormalig ursulinenklooster 'St. Calvaire' te Sittard (op plek van ME motteburcht) met 16^e-eeuwse Huis op den Berg
  - Mariapark bij R.K. kerk O.L.V. van het H.Hart te Sittard (1891) naar ontwerp van Joh. Kayser
  - Wegkapellen te Sittard op de Kollenberg: 'St. Rosakapel' (1675); 7 voetvallen (1907 en 1925); Hof van Olijven (1881)
  - Wegkapellen te Slenaken (c. 1850 en 1880)
  - Wegkapel te Heijenrath (1715)
  - St. Annakapel te Spaubeek (1865)
  - Wegkapel te Ubach over Worms (1925) naar ontwerp van A.J. Bartels
  - Mariakapel te Ubachsberg (1919) in Kunradersteen
  - Wegkapel te Colmont (1946)
  - Wegkapellen te Urmond: Mariakapel (1755) en St. Barbarkapel (1952)
  - H. Hartbeeld te Urmond (1935)
  - Grafheuvel te Vaals
  - Twee Mariabeelden te Vaals (19^e eeuw)
  - R.K. H.H. Nicolaas- en Barbarakerk te Valkenburg (1281)
  - Voormalig franciscanessenklooster te Valkenburg (1883) naar ontwerp van B. von Fisenne
  - Voormalig jezuïetencollege te Valkenburg (1893-95) naar plannen van H.J. Hürth
  - Schuilkapel in Gemeentegrot te Valkenburg
  - Romeinse catacomben te Valkenburg (1910-12)
  - Drie wegkapellen te Valkenburg (1828, 1894 en 1958); ook nog een wegkapel in de Lindenstraat in V'burg
  - Lourdesgrot te Valkenburg (1926) naar ontwerp van J. Ras
  - Alg. Begraafplaats te Valkenburg (1836) met bijzondere grafkapellen en inschuifgraven op terrassen tegen de Cauberg
  - Klooster Ravensbosch te Valkenburg (1885)
  - Beeld van de H. Barbara te Voerendaal (1954), beschermheilige van de mijnwerkers
  - R.K. St. Catharinakapel te Lemiers (11e eeuw)
  - Redemptoristenklooster te Wittem (1891-94)
  - R.K. kerk H.H. Alphonsus van Liguori en Johannes Nepomuk te Wittem (1729-33) naar barok ontwerp van J.C. Schlaun

Recreatie/sport

- Vijverpark te Brunssum (1937 door J.J. Drummen) op ontgonnen bruinkoolveld
- Schutterspark te Brunssum (1951 door J. Bergmans) voor mijnwerkerswijk Schuttersveld
- Bioscoop 'Royal' te Echt (1939)
- Mauritspark te Geleen met mijnwerkersmonument (1937)
- Volkspark Burgemeester Damenpark te Geleen (1931) ontworpen door D.F. Tersteeg. In 1946 wielervedbaan en kaartverkoophuisje.
- Voormalige Cinema Royal te Geleen (1932)
- Hotel 'Bettina' te Gulpen (1900)
- Romeins badhuis te Heerlen (2^e eeuw)
- Volks- en schoolbad te Heerlen (1922) naar ontwerp van J.L. Lemmens

- Voormalige herberg te Houthem-St. Gerlach (1855) in mergel
- Botanische tuin te Kerkrade (1939) aangelegd voor mijnwerkers van de Staatsmijnen. Ontworpen door J. Bergmans.
- Herberg 'In den Gouden Leeuw' te Maastricht (vanaf 16^e eeuw)
- Diverse hotels in Maastricht, o.a.: Beaumont (1890), De l'Empereur (1902) en Du Casque (1931)
- Diverse sociëteiten te Maastricht, o.a.: Grootte Sociëteit (1760)
- Proosdijpark te Meerssen (1642), oorspronkelijk classicistisch, in 19^e eeuw omgevormd tot landschapspark met folly brug (1858) en theekepel (1888)
- Voormalig hotel De Poort der Geulvallei te Meerssen (1760)
- Orchideeëntuin te Schin op Geul
- Stadspark te Sittard (1921-27, 1932-54) naar ontwerp van D.F. Tersteeg, latere uitbreidingen naar plannen van M.P.J.H. Klijnen
- Botanische Tuin te Terwinselen (1939) naar plannen van J. Bergmans
- Voormalig badgebouw te Treebeek (1938), ontworpen door Bouwbureau der Staatsmijnen
- Voormalig kuurhotel te Vaals (c. 1900)
- Voormalig hotel-restaurant 'Aachener Hof' te Vaals (1903)
- Wilhelminatoren te Vaals (1904), houten uitzichttoren
- Voormalig kuurhotel te Valkenburg (1892) naar ontwerp van P.J.H. Cuypers
- Diverse hotels te Valkenburg (19^e, 20^e eeuw)
- Wilhelminatoren te Valkenburg (1906) met kabelbaan en rodelbaan
- Openluchttheater te Valkenburg (1916) naar ontwerp van P.J.H. Cuypers

Zorg, onderwijs en cultuur

- Voormalig Groene Kruisgebouw te Brunssum (1934)
- Gezellenhuis bij Staatsmijn Hendrik te Brunssum (1925)
- Voormalig Katholieke Sanatorium voor Drankzuchtigen 'Huize St. Gerlach' te Cadier en Keer (1911)
- Voogdijgesticht 'Huize St. Jozef' te Cadier en Keer (1911-12)
- Voormalige Groene Kruisgebouw te Eijsden (1935)
- Voormalige landbouwschool te Gulpen (1929)
- Voormalige openbare bibliotheek te Heerlen (1917) naar ontwerp van J. Pauw en J.M. Hardeveld
- Voormalige vroedvrouwschool en St. Elisabethkliniek te Heerlen (1920-22) naar ontwerp van J. Stuyt
- Voormalige Ambacht- en Mijnschool te Heerlen (1913) naar ontwerp van J. Stuyt
- Voormalige Nieuwe Mijnschool te Heerlen (1922) naar ontwerp van J. Seelen
- Thermenmuseum te Heerlen (1978) naar ontwerp van P. en J. Peutz; herbergt Romeins badhuis
- Stadsschouwburg te Heerlen (1959-61) naar ontwerp van F.P.J. Peutz
- Bioscoop Royal te Heerlen (1937) naar ontwerp van F.P.J. Peutz en J. Bongaerts
- Hoofdgebouw van Lucasstichting voor revalidatie te Hoensbroek (1966-67) naar ontwerp van F.P.J. Peutz
- Katholiek gezellenhuis te Hoensbroek (1925-26) i.o.v. Staatsmijnen
- Protestants mijnwerkerspension te Hoensbroek (1928) naar ontwerp van W. Ingwersen
- Woning van hospitaalmeester, zgn. Commandantswoning, te Maastricht (1680) bij voormalige minderbroederskerk
- Bonnefantenklooster te Maastricht (1627 gesticht); van 1947 tot 1979 'Bonnefantenmuseum', daarna universiteitsbibliotheek
- Voormalige grauwezustersklooster te Maastricht (1673 gesticht); sinds 1920 Natuurhistorisch Museum
- Voormalige kweekschool met internaat te Maastricht (1908-09)
- Voormalige Twaalf Apostelenhuis te Maastricht (1493 gesticht als gasthuis voor oude mannen)
- R.K. weeshuis te Maastricht (16^e eeuw)
- Voormalige Geref. Weeshuis te Maastricht (17^e eeuw), nu Toneelacademie
- Voormalige St. Gillishospitaal te Maastricht (17^e eeuw)
- St. Maartenshofje te Maastricht (1715)
- Voormalig Armenhuis te Maastricht (1755-57)
- Voormalige liefdesgesticht te Margraten (1911)
- Groene Kruisgebouw te Meerssen (1935)
- Voormalige mijnvakschool te Schaesberg (1913) bij ingang van Oranje-Nassaumijn II
- Bioscoop 'Forum' te Sittard (1929)
- Voormalig retraitehuis 'St. Ignatius' te Sweikhuizen (1923, 1947)
- Steenkoolmuseum te Valkenburg (sinds 1917 is deel van de Daelhemergroeve als zodanig ingericht)

Energievoorziening

- Trafohuisje (1926) te Banholt
- Trafohuisje (1934) te Beek
- Trafohuisje (1930) te Cadier en Keer (ged. in bergwand)
- Trafohuisje (1928) te Eckelrade
- Drie trafohuisjes te Geleen (1930, 1931, 1937)

- Trafohuisje te Geulle (1926)
- Trafohuisje te Groot Haasdal (1921)
- Trafohuisje te Jabeek (c. 1925)
- Pompstation met trafohuisje te Klimmen (1935)
- Voormalige stedelijke gasfabriek te Maastricht (1912)
- Trafostation te Maastricht (1909)
- Schakelstation te Maastricht (1925) naar ontwerp van A.J.N. Boosten
- Trafohuisje te Nijswiller (1925)
- Trafohuisje te Hunnecum (c. 1922)
- Trafohuisje te Schimmert (1921)
- Trafohuisje te Sweikhuizen (1920)
- Trafohuisje te Urmond (c. 1930)

Buitens en landgoederen

- Park rond Huis Amstenrade (1815 door M.F. Weyhe) met folly ruïne en koepelgrot
- Buitenplaats 'Kasteel Geulzicht' (opgetrokken in mergelsteen) te Geulhem (1918-19 door H. Reek voor P.G. Zuyderhoudt) met koetshuis en koetsierswoning
- Hotel-restaurant 'Berg en Dal' te Geulhem (1880)
- Huize Raath te Bingelrade (1804 door François Duckers)
- Tuin rond Kasteel Borgharen (vroeg landschapsstijl c. 1790)
- Kasteelpark Born (17^e eeuw) met dierenpark (1969)
- Buitenplaats Gebroek te Beek (1381 kasteel, 18^e eeuw recreatief) met landschapspark uit 1825
- Huis Verduynen te Echt (1400, huidige huis 17^e eeuw) met geometrische siertuin
- Park rond Kasteel Eijsden: laat 18^e-eeuws landschapspark met ijskelder, tussen 1890-1904 formele tuin naar plannen van A. Duchêne, hardstenen vijver in neorococo-stijl (1904-05) en beeldengroep met drie putti (1914)
- Tuin in landschapsstijl te Elsloo (19^e eeuw) met heemtuin uit 1972 (ontwerp P. Habets)
- Park rond Kasteel Goedenraad te Eys: geom. Aanleg met zichtkanaal in 19^e eeuw veranderd in landschapspark. In 1917 geometrische tuin met vormsnoeiwerk. In 1975 veranderingen en herstellingen naar ontwerp van W.J.A. Snelder
- Tuin rond Huis Genbroek te Geverik: 1^e helft 19^e eeuw landschapspark met zichttas uit 17^e/18^e eeuw. Twee molenvijvers tot landschapsvijver
- Park rond Kasteel Neubourg te Gulpen: 18^e-eeuwse cascade en tuinkoepel; rond 1815 ontworpen landschapspark met een deeltuin in formele stijl (1856) en 19^e-eeuwse kapel. Park rond Kasteel Terworm te Heerlen/ Voerendaal: gerestaureerde geometrische tuin naar ontwerp van L. Fuchs (1862) met herbouwde oranjerie uit 1830
- Parkachtige tuin rond Villa Imstenrade te Heerlen (1928) naar ontwerp van J.B. Teuwen
- Park rond Kasteel Wolfrath te Holtum: vroeg-18^e-eeuwse formele aanleg met grand canal en sterrenbos, kleine landschappelijke tuin (19^e eeuw) en 19^e-eeuwse geometrische uitbreidingen
- Château St. Gerlach te Houthem-St. Gerlach: sinds 1798 werden gebouwen van vrouwenstift ingericht als château
- Voormalig landhuis Aalbeek nabij Hulsberg (c. 1840)
- Park rond Kasteel Meerssenhoven te Itteren: mid-18^e-eeuwse aanleg met kuisende lindenlanen
- Park Gravenrode te Kerkrade (1995)
- Landhuis Severen te Maastricht (late ME, 1742) met hoeve en poortgebouw (1647), grotendeels omgracht
- Landhuis Eyll te Maastricht (16e eeuw) met hoeve, bakstenen koetshuis (18e eeuw) en mergelstenen bakhuis
- Buitenplaats Vaeshartelt (14e eeuw, 1739) met koetshuis (1739) en park- en tuinaanleg met restanten 18e-eeuwse formele tuin (carré van lanen en een sterrenbos) en een landschapspark door J. Gindra (1853) met ijskelder en vijver
- Landhuis Klein Vaeshartelt te Maastricht (1857) met landschapstuin uit begin 20e eeuw
- Landhuis De Kanjel of Grande Suisse te Maastricht (1736)
- Landhuis Petite Suisse of Villa Kanjel te Maastricht (1880) met laat-19^e-eeuws landschapspark door J. Gindra (parkweide, slingervijvers en ijzeren boogbruggen)
- Buitenplaats Kruisdonk te Maastricht (1880) met landschapspark vermoedelijk door J. Gindra
- Villa Canne te Maastricht (1879) met landschapspark
- Park rond Kasteel Mheer: ontwerp voor landschapspark door J. Gindra (c. 1850), 1861 aangepast door L. Fuchs
- Huis Wittem te Nieuwstadt (1788) met tiendschuur en hoeve
- Huis Millen te Nieuwstadt (17^e eeuw) bij kasteel Millen
- Kasteelpark rond Huis Obbicht met drie omgrachte eilanden (16^e en 18^e eeuws), 19^e-eeuws landschapspark, padenkruis, restanten oude kasteel verwoest in 1570. Waterpartijen en parkaanleg hersteld, 1981-88, door Heidemaatschappij.
- Heemtuin bij Kasteel Schaloen te Oud-Valkenburg (c. 1975)
- Tuin en landschapspark rond kasteel Strijthagen te Schaesberg, 1850; recent herschapen in themapark

Mondo Verde

- Huis Watersley te Sittard (1752) met 18^e-eeuwse boerderij
- Park rond Kasteel Vliet te Ulestraten: 18^e-eeuwse formele aanleg in 19^e eeuw omgevormd in landschapspark. Aanpassingen door D.F. Tersteeg (1907-08) en L.A. Springer (1915)
- Huis Clermont te Vaals (1761-75) naar ontwerp van J. Moretti voor J.A. von Clermont
- Haus im Bau te Vaals (1777) naar ontwerp van J. Moretti voor J. Kuhnen, met Cereshoeve (1777)
- Huis Kirchfeld of Binterimse Huis te Vaals (1790) mogelijk naar ontwerp van J. Moretti voor C.Th.A. von Clermont. Restanten van tuinen zijn nu gemeentelijk park
- Huis Bloemendal te Vaals (1791-95) naar ontwerp van J. Moretti voor J.A. von Clermont met een formele 18^e-eeuwse tuin
- Huis Verves te Vaals (1761)
- Huis Vaalsbroek te Vaals (1733) voor L.L. van Cortenbach. Later i.o.v. J.A. von Clermont verbouwd naar plannen van J. Moretti. Met landschapspark (vóór 1799) en mausoleum op heuvel, boerderij annex watermolen.
- Huis De Esch te Vaals (18^e eeuw), aankoop door J. Kuhnen in 1776, huis verbouwd naar plannen van J. Moretti
- Kasteel Oost te Valkenburg (16^e eeuw, 1830) met formeel park
- Tuin rond Kasteel Wijlre: geometrische tuin met terrassen (in 1980 hersteld en uitgebreid door W.J.A. Snelder) en landschapspark uit 1810

3.7 Literatuur

- Baas, H. & P. Jacobs, 2000. Van knuppelpad tot galgenberg, werken aan cultuurhistorische en aardkundige landschapselementen – 40 voorbeeldprojecten kort belicht (Utrecht, Landschapsbeheer Nederland)
- Barends, S., J. Renes, T. Stol, J.C. van Triest, R.J. de Vries & F.J. van Woudenberg (red.), 1987. 'Het landschap van Zuid-Limburg' In: Historisch-Geografisch Tijdschrift, nr. 1/2 (Utrecht, Matrijs)
- Barends, S., H. Renes, T. Stol, H. van Triest, R. de Vries & F. van Woudenberg. 1993. Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes – historische landschapselementen in Nederland (Utrecht, Matrijs)
- Batta, E.C.M.A., 1976. Limburgs verleden; Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815. 2e druk. Maastricht. (2 delen)
- Baudin, H.O.J.H., J.G.C.M. Jansen & J.F.R. Philips, 1969. Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis. Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg 14: 3-102.
- Beaujean, H., 1949. Geschiedenis van Hoensbroek en omgeving. Heerlen.
- Beaujean, H.A., 1975. Schetsen uit de geschiedenis van Heerlerheide. Heerlen.
- Beckers, H.J., 1949. Het ontstaan van de Frankische dorpen in Zuid-Limburg. In: Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg 85-1: 23-28.
- Bibliografie betreffende de landbouwgeschiedenis van Limburg, 1962. Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg 7: 121-162.
- Born; een koninklijk domein met een boeiend verleden, 1978. Born.
- Bosch, J.H.W., 1974. Bijdrage tot de geschiedenis van Schinveld. Schinveld.
- Bouwens, J. G.T. et al., 1978. Oud Geleen, verleden, heden, toekomst. Geleen.
- Breteler, H.G.M. & J.M.M. van den Broek, 1968. 'Graften in Zuid-Limburg' In: Boor en Spade, 16, pp. 119-130
- Broek, J.M.M. van der, 1966. De bodem van Limburg; toelichting bij blad 9 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen.
- Brouwers, E., 1968. Duizend jaar Klimmen (968-1968); Bijdragen tot de geschiedenis van ons dorp. Heerlen.
- Claessens, V.Th.J., A.H.A. Houben & R.L. Raven, 1981. Berg en Terblijt; van twee heerlijkheden naar één gemeente. Valkenburg.
- Cuijpers, J., 1976. Bewoningspatronen in Eijs (Gem. Wittem). De Maasgouw 95: 88-105.
- Dexters, T.H., 1936. De Heerlijkheid Eysden; een brok geschiedenis. Mechelen a/d Maas.
- Diemont, W.H. & W. van Westeringh, 1978. Graften in Zuid-Limburg; groen of kaal, levend of verdwijnend. Tijdschrift Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij 89: 99-107.
- Dieteren, R. & J.F.R. Philips, 1962. Stein; een achterland werd bruggehoofd. Historisch overzicht van gemeente en bevolking. Stein.
- Een bijdrage tot de historie van Margraten, 1983. Margraten.

- Engelen, F.H.C., 1970. De oudste mijnbouw in Nederland. De prehistorische vuursteenwinning in het Savelsbos bij Rijckholt-St. Geertruid. *Geologie en Mijnbouw* 49: 23-40.
- Eussen, N.G.H.M. & H. Smeets, 1980. Het streekgewest Westelijke Mijnstreek en zijn historische groei en vormgeving. Sittard.
- Felder, W.M., F.C. Kraaijenhagen, J.H.M. Nillesen & P.C.M. Rademakers (1998) De prehistorische vuursteenmijnen van Ryckholt-St. Geertruid (Werkgroep Prehistorische Vuursteenmijnbouw/ Nederlandse Geologische Vereniging afd. Limburg)
- Franssen, H., 1966. Schets van de geschiedenis van Simpelveld en Bocholtz. *De Maasgouw* 85: 161-188.
- Gedenkboek Geleen, 1951. Geleen.
- Goderbauer, L., e.a., 1971. Mijnsluitingsnummer. *Geologie en Mijnbouw* 50: 97-333.
- Goossens, H.M.H., 1981. Ubach over Worms, van Overworms-kwartier tot gemeente Landgraaf. Ubach over Worms.
- Groot, E. de, L. Herberghs, A. Minis et al., 1977. Zuid-Limburg. Amsterdam.
- Habets, J. & C.H.E. de Wit, 1977. Oirsbeek een Valkenburgs dorp. Oirsbeek.
- Hartmann, J. L.H., 1986. De reconstructie van een Middeleeuws Landschap. *Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Eijsden en Breust bij Maastricht (10^e –19^e eeuw)*. Assen/Maastricht.
- Hekker, R.C., 1981. De dorpen. In: *Dorp en stad in Limburg. Ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel*. Zutphen, p. 11-36.
- Hoens, J.A., 1920. Heerlen en omstreken in hun oudste geschiedenis. Sittard.
- Hommerich, L.E.M.A. van & F. Welters, 1949. *Gedenkboek Voerendaal*. Heerlen.
- Houben, G.L. et al., 1979. Buchten van toen tot nu; een visuele retrospectie betreffende Buchten, Illikhoven en Visserweert. Buchten.
- Hupperetz, W., B. Olde Meierink & R. Rommes, 2005. *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen Utrecht, Matrijs*
- Huygen, C.A., 1951. Zuid-Limburg; ons oudste cultuurland. Amsterdam.
- Huygen, C.A., 1955. Borgharen. Maastricht.
- Huygen, C.A., 1960. Schinnen, Ter Borch en de gebroken heerlijkheid. Maastricht.
- Jansen, J.C.G.M., 1968. Landbouw rond Maastricht (1610-1865). *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 13: 1-99.
- Jansen, J.C.G.M., 1971. Agrarian Development and exploitation in South Limburg in the years 1650-1850. *Acta Historiae Neerlandicae* V: 243-271. Leiden.
- Jansen, J.C.G.M., 1979. Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg (1250-1800). Assen.
- Jansen, J.C.G.M., 1982. Heren en boeren in Limburg 1150-1800. *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 27: 1-21.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., 1964. *Geschiedenis der heerlijkheid Oost*. Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg 100: 30-147.
- Jappe Alberts, W., 1972-1974. *Geschiedenis van de beide Limburgen; beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg, I (1972) tot 1632; 11 (1974) vanaf 1632 tot ± 1918*. Assen. (2 delen)
- Jongen, J.J., 1950. *Geschiedenis van Schaesberg 61700-1950*. Schaesberg.
- *Karakteristieke monumenten en landschappen in Zuid-Limburg*. Amsterdam, 1977.
- Kengen, A.C., 1926. *Uit Geul's verleden*. Sittard.
- Krings, W., 1976. Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts; eine historisch-sozialgeographische Studie. Maastricht.
- *Land van Herle, jubileumboek 1950-1960*. (o.a.) Amstenrade, Brunssum, Heerlen, Hoensbroek, Ja-
- beek, Merkelbeek, Nieuwenhagen, Oirsbeek, Schaesberg, Schinveld, Ubach en Voerendaal.
- Leunissen, J., 1978. Van Wilre tot Wolder; uit het verleden van het hoofddorp van het voormalige Vroenhof.
- Mergelland, 1976. *landschap en mergelwinning*. Wageningen. (3 delen)
- Moonen, W., 1952. *Brunssum de eeuwen door*. z.pl.
- Mulken, L., 1947. *Uit Elsloo's verleden*. Elsloo.
- Munier, W.A.J., *Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden*. 1976. Assen.
- Munstergeleen, 1965. *Een monografie over een Limburgse gemeente*. Maastricht.
- *Heemkundevereniging Nieuwstadt, 1973. Nieuwstadt van stad tot dorp*. Sittard.

- Nissen, P. & K. Swinkels (red.), 2004. Monumenten van vroomheid. Kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg. Zutphen, Walburg Pers
- Nuyens, A.M.Th.W., 1956. De staatkundige geschiedenis der Provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839. Maastricht.
- Peeters, P.A.H.M., 1959. Hoensbroek. Echt.
- Peters, J.H., 1973. Uit Elsloo's verleden. Valkenburg.
- Peters, P.J.M., 1920. Wandelingen in en om Heerlen met geschiedkundige aantekeningen. z.pl.
- Philips, J.F.R., J.C.G.M.Jansen & Th.J.A.H. Claessens, 1965. Geschiedenis van de landbouw in Limburg (1750-1914). Assen.
- Philips, J.F.R., 1967. De landbouwstructuur in Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische Lössgebieden. Studies over de Sociaal-economische geschiedenis van Limburg 12: 1-27.
- Poel, J.M.G. van der, 1964. De landbouw in de Romeinse tijd. Bulletin van de historische kring Het land van Herle 14: 77-82.
- Raedts, C.E.P.M., 1974. De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg. Assen.
- Renes, J. (1988) De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap (Assen/ Maastricht, Van Gorcum i.s.m. Stichting Maaslandse Monografieën, Maastricht)
- Schrijnemakers, M.J.H.A., 1984. Rode; de oudste nederzettingsgeschiedenis van het land van Rode. Maastricht.
- Schurgers, H.J.H., 1972. Waar de brede stroom der Maas ... ; beknopte geschiedenis van Limburg. Valkenburg.
- Stenvert, R., C. Kolman, S. van Ginkel-Meester, S. Broekhoven & E. Stades-Vischer (2003) Monumenten in Nederland: Limburg. Zeist/ Zwolle, Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders Uitgeverij
- Straebeeck, G. van, 1959. Honderd geschiedkundige schetsen uit het land van Valkenburg.
- Toussaint, A.J., 1952. Gedenkboek Spekholzerheide. Spekholzerheide.
- Venne, J.M. van de, 1931. Eygelshoven gedurende acht eeuwen 1131-1931; gedenkboek Eygelshoven. Maastricht.
- Venne, J.M. van de, 1948. Valkenburg-Houten, voorheen en thans. Valkenburg.
- Venne, J.M. van de, 1957. Geschiedenis van Heer. Heer.
- Venne, J.M., van de, J.Th. de Win & P.A.H.M. Peeters, 1966. Geschiedenis van Hoensbroek.
- Verjans, M., 1977. Synthese; twaalf facetten van cultuur en natuur in Zuid-Limburg. Heerlen.
- Walschot, L. (2002) Mergel gebroken. Een inventarisatie van ondergrondse kalksteengroeven in Nederland
- Win, J.Th.H. de, 1941. De geschiedenis van Vaals. Vaals.
- Wit, J.J. de & A.J.A. Flament, 1911. De vorming der heerschappij en op het grondgebied in Limburg, of die zich daarover hebben uitgestrekt, van de Romeinse overheersing tot 1814-1817. Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg XLVII: 1-259.
- Zijl, M. van, 1983. Het cultuurlandschap van Gulpen. Ongepubliceerde scriptie G.P.I., Nijmegen.
- Zonneveld, J.I.S. & W.A.C. Zwanikken, 1948. Enkele nederzettingvormen in Limburg. Tijdschrift K.N.A.G. 65: 558-564.

Internet

- www.kich.nl/
- www.limburg.nl/